

# KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXX évf.

Május—Június. 1895.

3-ik füzet.

## Alkudozó theologia.

A vallások kétfélék: termettek és kijelentettek\*). Az elsőbkek közt megnevezhetem például a fétisizmust, az ősök lelkei *cultusát*, latinul kell mondanom, mert „tisztelet“ nem fejezi ki egészen; „imádás“ pedig többet mond,) továbbá az égi testek és maga az ég imádását. vagy természeti állapotukban vagy személyesítve, mint a görög és római mythologiában. A kijelentetteket hiánytalanul elősorolhatom: ezek a Zoroastrismus, Brahmanismus, a Buddhismus, Jahveismus, Christianismus, Mahomedismus. Minthogy ezeknek a kijelentései írásban is van foglalva, könyves vallásoknak is nevezhetnök. Szent könyveik: a Zend Avesta, a Védák, a Lalita Vistara, az Ó-Testamentum, az Uj-Testamentum, a Korán. Köztük az a különbség, hogy az egy Biblián kívül mindeniknek évek sok százain át megállapított és változatlanul gondosan megőrzött szövegei vannak; holott a Bibliát az újabb kor kutató szelleme bírálat alá fogta.

A bíráló eljárás a keresztény felekezeteket két (úgyszólván) pártra szakasztotta, u. m. az „orthodoxus“-okéra és a „liberalis“-okéra, a melyek ellenséges lábon állanak egymással szemben. Az elsőbkek ugyanis a r. cathol. conciliumokban megállapított (kanonizált) bibliai könyvekhez és ezeknek szövegéhez ragaszkodnak, (megjegyezve, hogy a Lutheranusok és Reformatusok az Ó-Testamentumnak csak zsidó-szövegü könyveit ismerik el kanonizálnak.) A szabadelvűek ellenben a Bibliai critica eredményeit is elfogadják.

A legújabb időben azonban oly írók is állottak elé, a kik közölni akarják a vágást. Ilyes kísérményeket ismertet *Armstrong A.* egy amerikai folyóiratban, a melynek »Uj Világ« (New World) a címe. Ezt az ismertetést kívánom én fordításban közölni.

\* \* \*

A mi nemzedékünkre egy mélyen érdeklő mozgalom nyomta a bélyegét Megkísértik sokfelől, hogy oly theologiai alkatot állítsanak fel, a mely egyszersmind számba vegyen mindent, a mi mondani valója van a criticának és a tudománynak a hagyományszerűen

\*) Religio naturalis, r. revelata.

»igazhitü«-eknek\* tartott állításokra nézve és mégis valahogy megtartsa a dogmák láncolatát. Ez a törekvés nagyszerű megkísértése annak, hogy miképpen lehessen két urnak szolgálni. A legmagasabb jellemű, dús műveltségű férfiak próbálkoztak meg vele oly őszintén, a milyen őszinte alku lehet. Csatlakozásra készített nagyon sokakat, a kik nem akarnak megválni régi szerelmöktől, míg ki nem egyezkedhetnek az ujjal; a régi szerelem az orthodox theologia levén, az új az eléhaladó gondolkodás. Számíthat az a kisértmény buzgó hála-jára sok fiatal papolónak, a kik azt vélik, hogy több jót tesznek, ha az új bort ó tömlőbe töltik, semmint ha még tekintélytelen firmájú, közkeletnek még nem örvendő palaczkokban árulják. Tovább tölja az a gonosz napokat a béke és barátság kedvelői elméjében. Ugy látszik, mintha áthidalná a forradalom mély szakadását (*abyssus*). Mindezeknél fogva ez, értelmi, szellemi és társadalmi tekintetben legnagyobb érdekű ügy minden értelmes figyelő szemében.

Ez a mozgalom, a mely Új Theologia vagy Új Ortho-doxia nevet kapott, vagy átalános és következetes (*thorough*, ném. *durchgreifend*) vagy éppen az ellenkezője. Azaz: vagy megmarad állhatatosan elveinél, vagy alkalom szerint elsuhan ottan-ottan mellettök. Az első esetben bátorkodom, jóllehet kétségeskedve azt hinni, hogy reményvesztett ellenmondás. Az utóbbiban ködös határozatlanság, a mely a lelkiismeretet elaltatja és észbeli segítséget senkinek sem nyújt.

Dr. Fairbairn, az Oxfordi Mansfield Collegének igen tanult és kitünő főnöke és az egyetemi testületnek Angliában elsőrangú tudósa, egy nyilatkozatot ada ki, a mely világosan megismerteti az Új Theológiát a merő átalános alakjában. Tudnivaló, hogy ily czimű könyvét értem: »Krisztus helyzete a mostani Theológiában.«\*\*) Hajlandó valék eleinte merőben kihagyni ezt a munkát az Új Theológiák sorából, úgy látszván, hogy a vitás kérdések felett való alku nélküli döntései a régiebb társulatok rendszerébe utasítandók. De tovább tanulmányozván az veszem észre, hogy nem lehet igazságosan vádolni Dr. Fairbairnt azzal, mintha nem akarná tudni, mi mondani valója van a criticismusnak a kereszténység eredetéről és emberi történelméről. Mesteri kézzel terjeszti elénk az egészet. Sohasem veszi magának azt a szabadságot, hogy következtetéseit hagyományos vagy egyházi tekintélyekre alapítsa. Mindent, a mi az új gondolkodásnak mondani valója van, szívesen elismer. Ennél fogva minden bizony-

\*) Orthodox.

\*\*) The Place of Christ in Modern Theology.

nyal helyet követelhet az új theologusok közt. Ha következtetései mégis szembeszökő ellentétben vannak az előzményeivel, az nem a teljes általánosság hiányának, sem a modern criticismus eredményei számba nem vételének tulajdonítandó, hanem puszta és vakmerő ellenmondás (contradictio).

Dr. Fairbairn legelől is kikerüli a theologiai nyomozást egy csudálatos *a priori* feltevással — nem kisebbel, mint az: hogy az Isten természetéről való minden vizsgálódás (*speculatio*), a mely korábbi, mint az Új Testamentom irodalma, nem theologia; ellenben, hogy a theologia a keresztény Szentírás magyarázatával kezdődik és végződik. Az és csupán csak az neki az »eredeti forrás«. Mintha bizony az Isten és az ember és a világegyetem közti viszonyok vizsgálatának lehetnének más forrásai, mint az Isten és ember és a világegyetem maguk.

Szoros kutatás azt a tényt hozza ki, hogy mindennek »eredeti forrása« Dr. Fairbairn véleménye szerint: »Jézus öntudata.« Még pedig nem csak erkölcsi és szellemi fogalmakra nézve, hanem eltekintve az Istennek az emberhez való viszonyától, az Istenség szerkezetére nézve. Aztán az Új Testamentom minden írói fogalmait a Jézus öntudata szolgálatába állítja — még a Sz. Pálét is, holott annak, a ki elsőben olvassa azt a dicső irodalmat, legott feltűnik, hogy a pogányok apostolának sok oly fogalma van, a melyeknek nyoma sincs sem a Synoptikusok, sem a negyedik Evangélium szerinti Jézus öntudatában. Nagyon szerettem volna, hogy a Sz. Pál theológiájára alkalmazza Dr. Fairbairn az ő sokszor ismételt saját elvét: »A theológiának elhatározó (determináló) elve . . . Krisztus. Ezzel a nézettel kell azt alkotni és Ő vele egyetértve állapittatik meg az igazság.« Érdekltem volna engem, ha megkíséríti, ámbár magam részéről azt hiszem, hogy a szóba vett elv éppen nem felel meg az igazság követelésének, mert a Krisztus gondolatának próbaköve a lélekbe oltott legtisztább eszmékkel való öszhangzat és az Istentől az emberi értelembé vésett törvényekkel való egyetértés.

Midőn annak a fürkészéseivel foglalkozunk, hogy minő tartalmat fedez fel Dr. Fairbairn a Krisztus öntudatában, elképedünk, hogy mi jó ki. Dr. Fairbairn a történelmi Jézusban az ő saját Istenségének teljes öntudatát teszi fel, és mégis ezt mondja: »Ha úgy fognák fel Krisztust az ő történelmi életében, mint egy öntudatos Istent, a ki úgy él és beszél, mint egy korlátolt ember, azzal a Duketismust\*) állítónók, a legrosszabb alakjában, mert az őt véghe-

\*) *Dokéták.* Ezzel a közös névvel jelölik mindazon eretneket, a kik Krisztusnak csak látszólagos testet tulajdonítottak (ezért nevezték fantaziastáknak is) Pall. Lex F. j.

tetlen valótlan-ságba oszlatná fel.“ Ezzel tökéletesen egyetértek. De micsoda nyomorult álokoskodással kísérti meg összeegyeztetni az Istenségnek ezt a nem öntudatos-ságát az Istenségnek azzal az öntudatos-ságával, a mely Dr. Faibairn theológiájának éppen az alakja?

De Mansfield főnöke nagy értekezésének az a része irányozza Jézusnak egyszerű és gyönyörű tanítása ellen a leghalálosabb dőfést, a hol theológiája érdekében arra törekszik, hogy az Isten atyai viszonyát Krisztushoz és az Istennek mi hozzánk való atyai viszonyát megkülönböztesse egymástól. Szerinte ezek merőben különböző nemei az atyaságnak. Azt a véleményt kocz-kázatom, hogy a theologia egész irodalma nem nyújtja szembeszökőbb példáját annak, hogy miképp vesztegeti meg egy rögzött előítélet bétolakodása azt, a mi részrehajlatlan magyarázat akarna lenni, mint az a szakasz, a melyben az a különbség állítatik. A megkísértett különböztetés egymást üző zavarok sora. Lássuk az állítmányokat a mint következnek: 1. Krisztus, fia az Atyának, de csak annyiban, hogy az Isteni Személyek egyike a Háromságban (tehát nem fia az Istennek az „Isten“ szószólás értelmében, hanem csak Fiu az Istenségben). 2. Az Isten „a mi atyánk“, de egészen más értelemben, mint abban, a hogy a Krisztus atyja. 3. Midőn Krisztus ismeretét tőle vesszük, azzá leszünk, „ami ő a ki adta“, a mi csak azt teheti, hogy hát mi is az Isten fiaivá leszünk; a mi megint sz. szövege szerint, logikailag csak azt teheti, hogy mi is második személylyé lehetünk a Háromságban, Fiai a széles értelemben vett Istentől megkülönböztetett Atya Istennek. Tudnivaló, hogy Dr. Fairbairn megtagad minden ilyes magyarázatot; de logikailag csak úgy tehető, ha egyszersmind sokat is megtagad, a mi mellett legtöbbet erősködik.

Valóban annak a jelével, hogy mily hősi es eltökéléssel és saját gondolkodási irányának megtagadásával ragaszkodhatik egy egészen jelenkori (modern) férfiú az orthodoxiához, Dr. Fairbairn könyvének azokban a fellengős transcendentális szakaszaiban találkozunk, a melyekben ő az Istenség belsejéről és ama közületbeli „Személyek“ kölcsönös viszonyáról beszél nekünk. Az Isten „ennél a lényegnél (essentia) fogva társaság“ (societas). Isten Jézusnak volta-képpen (essentialiter) Atyja és „Ő maga magának színt oly volta-képpen Fia.“ „Az Istenség benső élete a szeretet közössége“. — E szerint hát az Istenség három személyből van alkotva, a mint látszik, a „személy“ szónak teljes szokott értelmében. Az Isten három külön személy, a kik szeretik egymást és egymást különböző módon szeretik: az egyik a másikat atyailag szereti, holott a máso-

dik az elsőt fiuilag szereti. Szerző nem kísérti meg komolyan a minden elfogulatlan elmének felöltő vastag tri-theismus ellen ovakodni egyébként mint azzal a bátor védszerrel, hogy az együttvétt három személyre mindenütt csak ezzel a szóval vonatkozik: „Ő<sup>a</sup>. Nem is könnyű kitalálni, mi egyébbel ovakodhatnék.

Honnan tudja Dr. Fairbairn ezeket a bámitó és kábitó tényeket a legfőbb lényt illetőleg? „Ezeket a benső és voltaképpi módokat és alakokat“ — így világosit fel — „nem természetből, hanem kijelentésből ismerjük.“ Konstatálja azokat és kimondja, hogy nem alapítja semmi más tekintélyre, hanem csak az Uj Testamentombeli okmányokra. Engedjük meg a vitás szövegek orthodox magyarázatait. De az az egész bámulatos hypothesis, a mely egyszersmind az Istenadta észnek az *ex cathedra* hirdetett állitmányai előtt meghunyászkodását, meg az egymásnak ellenmondani látszó számtalan adatok tanulékony elfogadását teszi fel, az a hypothesis, — mondom — egy vegyes irodalomnak, melynek minden részének eredete körülményei tudós viták tárgya, a töredékein és Jézusnak senki se tudja kitől, senki se tudja mennyi idő multán felkapott szavai nyomán alapszik; és köztudomásu dolog, hogy derék és kifogástalan emberek elolvashatják előlről végig a nélkül, hogy legparányibb tanúságot\*) leljenek arra, hogy nemeslelkű írónak az Istenség három személyisége eszméje eszökbe ötlött volna. A nagy pyramisnak a hegyére állítása valóban csekély feladat lenne ahoz képest, a minek feloldására Dr. Fairbairn vállalkozott, midőn theologiája rengeteg következtetéseit az Évangéliomok és Epistolák vékony alapjára építi.

Nem vesződöm a többi linárral, a melybe, a mint látszik, hogy keveredett Dr. Fairbairn, midőn eltökélte magát, hogy jelenkori tudósnak és criticusnak s egyszersmind az ultra-orthodoxia bajnokának álljon be. Ilyesek a Sz. Lélek rögtöni helyettesítése annak a tisztnek a teljesítésében, a melyet eddigelé az „Igénék“ tulajdonítottak; az Észnek (nagy É vel kezdve) rögtöni eléállítás, mintha az is egy más Személy volna; a Krisztusra alkalmazott Személy szónak olykori használata, midőn úgy látszik, hogy csak befolyás értetik alatta; az „ész világának“ hamis megkülönböztetése az Isten saját szavától. Kénytelen vagyok úgy tekinteni az egész tudós művet, mint még egy tanubizonyosságát annak, hogy az orthodox theologia csak a fogalomnevek értelmezéseinek untalan változtatásával és cserélgetésével tarthatja fenn magát.

---

\*) Evidentia.

Utoljára is, logikai vétséget örömet megbocsáthatni. Hol egyikünk, hol másikunk követhet el botlást. De annak a törekvésnek, hogy *beléolvassák az Evangéliomokba* az egyházi theológiát, szomorubb oldala mutatkozik abban, hogy a legderekből embereket odaesábitja, hogy *kiolvassák* (azaz kiirassák) belőlök a központi üzenetet<sup>1)</sup>, azt az üzenetet, a mely az értékét adja meg a többi mindnyájának. Jézus központi gondolata az Istennek atyasága, központi üzenete annak a sürgetése, hogy jussunk közösségbe – nem vele, hanem -- az Atyával, az övével és miénkkel. Ő az Isten minden gyermekének közetlen hozzájárulhatását tanította és arra volt erős vágya, hogy azok tudják és érezzék, hogy az az Atya mindig velök van. Ennek ellenében az állítja Dr. Fairbairn, hogy az ember sohasem ismerheti meg az Atyát, ha csak nem lát egy valódi fiút, a kinek benső ismerete van az Atyáról, holott a miénk csak külső. Nem bánnók ha csak a theologiai philosophiában volnának különböző nézeteink. Csak mikor a minden szellemi igazságokra nézve így nyilvánítja mély skepticismusát az orthoxia, akkor kell kiáltanunk azoknak az „igazhitűeknek“, hogy ne kenjék Krisztusra a theológiájokat, hanem üljenek a lábaihoz és tanuljanak tőle.

\* \* \*

Most már oly könyvek csoportjához lépek, a melyek az „Uj Igazhitűség“ (*Orthodoxia*) jellegéhez hibebeek. Ezeket nem bélyegzi a Dr. Fairbairn teljes általánossága és azért benső ellenmondásaik könnyebben kikerülhetik olvasóik figyelmét.

Az első könyv czime: „Krisztus Istensége. Irták az Andoveri<sup>2)</sup> theologiai papnövelde tanárai.“<sup>3)</sup>

Egy Amerikai barátom, a ki maga is az Uj Theológiának jeles tanára, azt adta értésemre, hogy az idézett könyv<sup>4)</sup> szerzőinek az a céljuk, hogy elhárítsák magukról és Seminariumukról azt a gyanút, mintha kedvező légkört szolgáltatnának az Unitarius *bacillusok*-nak. Szabadjon megvallanom, hogy csak azt a különbséget bírom felfedezni e kitünő férfiak nyilatkozatai és az Unitárius Vallástétel (Confessio) közt, hogy az ő kifejezéseik tartozkodók és hogy ők nem tudják theologiai műszavaiknak világos és határozott értelmét adni.

<sup>1)</sup> *Evangélium* = örvendetes üzenet v. tudósítás.

<sup>2)</sup> Városka az E-Államokban, Massachusetts tartományban.

<sup>3)</sup> *Divinity of Jesus Christ. An Exposition of the Origine and Reasonableness of the Belief of the Cristian Church.* By . . . Professors in Andover Theological Seminary, Boston. Houghton Mifflin and Co. 1893

<sup>4)</sup> A ki nem értené, = könyv. F. j.

Fordítsuk le, a mit vélni látszanak, tiszta és nem kétértelmű szavakkal és legott egyszerű és ájtatos Unitarismusnak fog feltűnni. Csupán csak a légkörüket megszállott sűrű köd okozza, hogy theologiájok orthodox szint visel s megnyugtatja az eretnesség ócsárlóit.

Az egész könyü — mély vallásossága előtt örömet meghajlok — egy játékúzás e szavakkal: „istenség“ és „isteni“. A Krisztus istenségének egy értelemben vett tanához való hűségüket az írók azzal bizonyítják, hogy a másik értelembe istenség elfogadására szolgáltatnak érveket. Elé kell hát, lehető szabatosággal adnunk, micsoda két értelemben alkalmazhatják és alkalmazzák a közbeszédben és irodalomban ama nagy műszót.

Nohát, „Istenség“ tehet Istennel azonosságot, vagy tehet Istenhez hasonlóságot. Midőn két ember ezt mondja: Krisztus, isteni! az egyik azt értheti, hogy *ő Isten*, holott a másik úgy érti, hogy *olyan mint Isten*, vagy részletesebben: az egyik úgy értheti, hogy *ő Isten*, a másik meg úgy érti, hogy *isteni elemet lehet felfedezni benne*. Ismét, mikor két ember ezt mondja: „Isten volt Krisztusban“, az egyik azt értheti, hogy Isten és Krisztus személyei az elnyelődésig összevegyülnek; holott a másik azt érti, hogy az Isten úgy befolyásolta Krisztus szellemét, hogy ennek gondolkodása és jelleme annak a befolyásnak bélyegét hordozta. A kifejezésnek mind a két alakja (istenség és isteni) egészen igazolt (legitimus) bármelyik értelemben. Mind a kettővel élhet az, a ki Krisztust és Istent egynek tartja, akár az a ki kettőnek; csak az a használat nincs igazolva (illegitimus), a mely nem különbözteti meg a voltaképp különböző két jelentésöket, vagy a ki használja, cserélgeti jelentésöket, a nélkül, hogy előre értesítne kellően róla.

Nevezzük, sem egyiket sem másikat nem dicsérve sem megszólva, hanem csak egymást értés kedviért, azt az értelmöket, a mely Isten és Krisztus azonosságát vagy egybeolvadását tartja felsőbbnek, a másikat alsóbbnak. Az orthodox ember a felsőbb, de az unitárius az alsóbb értelemben használja mind a kettőt. Elismeri örömet, hogy Krisztus isteni volt; de hozzáteszi, hogy — kiki a maga nemében — az volt Sz. Pál, Sz. Ferencz, Kempis Tamás, Wordsworth. Még készebb nyilvánítani, hogy Krisztusban Isten volt, de hozzáteszi mélyen meggyőződve, hogy Isten volt Lutherben, Wesleyben, (Dávid Ferenczben), Mazziniban, Garrison és Brow János<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Garrison és John Brown amerikai polgárok egész életüket a néger-rabszolgaság ügyének szentelték. Az utóbbi halált is szenvedett az ügyért.

hósi elszántságában. Világos, hogy nem lehet Krisztus személye felett érvényes vitatkozást folytatni, ha a felek ki nem egyeznek előre, hogy azokkal a szólamokkal felsőbb-e vagy alsóbb jelentésökben fognak élni és ha kiegészíttek, eleitől fogva azon használatnál nem maradnak.

No már, az Andoveri tanárookra az a panasgom, hogy eleitől fogva mindvégig sehol sem hozzák tisztába, hogy a felsőbb értelemben-e vagy alsóbban használják az „isteni“ és más rokon szólamokat. „Ha az ő műve isteni mű“, mondják, „ugy ő több mint emberi személy“. Minden bizonynyal, ha az „isteni“ szóval a felsőbb értelemben élünk. Igen, de az előzményben csak alsóbb jelentésében van igazolva a használata. Ha pedig ebben értjük, szintugy mondhatjuk, hogy Dante és Beethoven isteni munkát végeztek. Hogy a tanárok ezt a szólamot: „Isten Krisztusban“, alsóbb értelemben használják, kiviláglik abból a passusból, a melyben ugy tiltakoznak, hogy nem hiszik, „hogy az Isten az ő véghetelenségében, mindenhatóságában és mindenüttjelenvalóságában vett volna ember alakot magára“, hanem csak, „hogy az Isten annyiban volt Krisztusban, a mennyiben Isten emberi személyiségben nyilváníthatja<sup>1)</sup> életét a történelemnek adott időszakában.“ Én feunen vallom magamat Unitáriusnak, de semmi nehézséget nem érzek abban, hogy egyetértsek ezzel a kifejezéssel.

Igen erősen hiszem azt, a mit az Andoveri tanárok, hogy „az Isten nyilváníthatja életét emberi személyességben a történelemnek adott időszakában. Sőt azt hiszem, hogy ismételten nyilvánította és nyilvánítja most is egy s más elterjedt híru emberi személyiségekben és több olyakban, a kiknek életpályája nem kitünő, s munkája alantfoku. De sohasem jutott volna eszembe ugy mutatni fel azt a tényt, mint annak a tanubizonyosságát, hogy azok az emberek *Istenek*. Ellenben meg vagyok győződve, hogy ha megkérdeznők azokat a személyeket a Jézustól lefelé, azt kapnók feleletül, hogy éppen az tette az Istennek általuk való nyilvánulását oly fényessé és gyönyörűvé, hogy ők az Istent másnak és nem maguknak érezték és hogy életüket nem magukkal, hanem az Istennel, az Atyával, mással mint magukkal való közösülésben táplálták.

De ha bajos kihozni vajon azt tartják-e a tanárok, hogy Krisztus *valójában*<sup>2)</sup> *Isten*; szintoly bajos azt is kivenni, vajon azt

<sup>1)</sup> Manifestálhatja

<sup>2)</sup> Realiter.

tartják-é, hogy Krisztus *valójában ember volt*. Igaz hogy ezt sokszor mondják. De aztán az ő szelid, ködös modorukban sokszor mondanak olyakat is, a mik zavarba vetik vissza az embert arra nézve, hogy mit akarnak. „Melyik embernek“ írják, lehetne joga egy másikonak olyat parancsolni a milyet Jézus a gazdag ifjunak, feltételévé tévén az engedelmességet az Isten országába juthatásnak?<sup>1)</sup> És ismét: „Ő Messias volt, a ki oly hódolatot kívánt és nyert, a milyet emberek iránt csak azok teljesíthetnek, a kik elvesztették önbecsülésöket.“<sup>2)</sup>

Iróink nem bátorkodnak, mint az előbb ismertetett merészebb theologus, Jézusnak feljegyzett mondásaiban sok bizonyosságát lelni annak, hogy ő Isten. Nincs ugyan kétségek, hogy lehettek elveszett nyilatkozataiban olyan bizonyságok, de megvallják, hogy a haszonvethető tanubizonyosságokból nem lehet egyenesen következtetni.

Fájdalmasan tapasztalom, hogy ez a könyv is, szintugy, mint az, a melyikről előbb szólottam, el van árasztva az iránti kételkedéssel, hogy az ember egyenesen bírja felfogni az Isten Atya voltát. „Az emberek“ — így írják a tanárok — „bírnak úgy fogni föl az Istent, mint határtalan (absolut) eszet, de mint Atyát, csak Jézus kijelentése következtében foghatják fel.“ Ez ismét mély és alapos Skepticismus az emberi léleknek az Atyával való közösülésére nézve; már pedig ez volt Krisztusnak központi üzenete az emberhez. A mi tanáraink megint példáját adják annak a ténynek, a mely az egész keresztény irodalmon át huzódik, hogy az orthodox védiratok a Nagy Tagadásra alapulnak. „Ki áll jót“ — kérdezik a tanárok — „az Istennek Atyai viszonyáról?“ — „Honnan tudjuk, hogy az egyéb, mint fogalom?“ Ők „az Istennek határtalan és voltaképpi Atyaiságáról a jótállást csak Jézus Krisztusnak határtalan fiúságában lelik.“<sup>3)</sup> A mi engem illet, az Istennek az emberhez való voltaképpi és örökös Atyasági viszonyáért való jótállónak nem fogadom el ezt az okmányi tanubizonyosságok ingó alapjára gyarlón épült theologiai

1) Máté XIX., 21. — Összevetve az ereleti szöveggel, látnivaló, hogy vastagon ferdítnek a tanárok. Elsőbben is, nem annyira parancsolat, mint tanácsadás Jézus részéről s egyszersmind próbára vetés, hogy mennyire komoly a gazdag ifju meg érő szándoka. Másodsor nincs szó benne a „mennyszághu jutásról“, és harmadszor a mit Jézus mond nem „feltétel“, hanem kárpótlás ígérete: „kincsöd léssen mennyben.“

2) Nem lelek helyet, a hol Jézus ily követelést nyilvánított volna.

3) Ez ellen azt a vizsont kérdést lehetne gördíteni, hogy hát a „Fiúság-ért“ ki vagy mi áll jót.

dogmát. Lelki életem tényei kezeskedhetnek arról; azok a tények, a melyek embertársaim tapasztalásában viszhangzanak. Az Istennek Atyái voltát az élet tapasztalása bizonyítja, és Jézus maga mindenkor csak arra a tanubizonyyságra hivatkozik.

\* \* \*

Wood urnak a „Kereszténység túléléséről“ tartott felolvasásában<sup>1)</sup> sok érdekes és tanulságos dolog leledzik. Csak hogy irányának némi dagályossága csökkenti az olvasó gyönyörüségét és kellett némiképp apasztani hallgatói haszonvételét. Nem egészen világos, hogy miért neveztetik a könyv „Kereszténység túlélésének“, mivel nagy részben csak azon lovagol, hogy a kereszténységnek központi fogalma a Háromság tana. De tanról úgy szólni, mint túlélésről, az physiologia világánál tekintve nem sugallja sem haszonvehetőségét sem maradandóságát. Akár hogy legyen, Wood ur azt állítja, hogy a történelem kérlelhetetlen törvényszéke azt itéli, hogy az Isten-eszmének egyetlenegy maradandó alakja a Háromság fogalma, hogy az az egyetlenegy észszerű (rationalis) alak.“ Megint nem méltatva minket arra, hogy bizonyításra hivatkozzék, azt tudatja velünk Wood ur, hogy „Jézus Krisztus azt tanítja, hogy az Atya, Isten; a Fiu, Isten; a Sz. Lélek, Isten és mégis az nem három Isten, hanem egy Isten.“ Ha készek vagyunk elfogadni Wood urtól azt a két állítmányt, hogy a „Háromság a Theismusnak egyetlenegy maradandó és észszerű alakja“ és hogy a „Nazarethbeli Jézus azt egész teljességében tanította“, nem látszik, mit lehetne még hozzá szólni. A vita bé van fejezve. Az Unitárius meg van czáfolva s a falhoz van szorítva.

Csak az a baj, hogy azok az állítmányok csupán csak felvételek (assumptio), a melyekhez a Wood-féle egyháziak annyira hozzászoktak, azokat annyiszor hallották és maguk is annyiszor mondták, hogy nem úgy állítják elé, mint végét, hanem mint kezdetét a vitának, az érünek nem következményét, hanem előzményét<sup>2)</sup> és teljességgel nem veszik észre, hogy azok a történelemben és tényleg minden alap nélkül szükölködnek. Wood ur kevéssel odább azt mondja, hogy „nagy ideje már, hogy ne metaphysikából, hanem Jézustól vegyük az Isten fogalom tartalmát.“ Szivesen beléegyezem.

<sup>1)</sup> *Survivals of Christianity*. Studies in Theology of Divine Immanence. By Charles James Wood London. Macmillan et Co. 1893.

<sup>2)</sup> Azaz: azt teszik alapigazságnak, a vizsgálat induló pontjának, a mi eredménye kell hogy legyen.

De az következik belőle, hogy el kell fordulnom Wood urtól és az Evangéliumokhoz folyamodnom. Amde Jézus azt mondja az Evangéliumokban, hogy „a tiszta szívűek látják meg az Istent“,<sup>1)</sup> és hogy „az Isten ruházza a mezei liliomokat“<sup>2)</sup> és táplálja a hollókat.“<sup>3)</sup> Holott Wood ur felereszttelen metaphysikai handabandával kínál, a melynek értelmét — ha van értelme — sem én, sem embertársai száza közül kilenczvenkilencz nem foghatja fel.

Hadd adjam példáját: „Az Öntudatos örök Elme örökösön termel (produces) egy Magához hasonló Igét (Logos). Ennél a hasonlóságnál fogva az Öntudatos Ige és az eredményező (originating) Elme együtt terraennek egy Elvet (principle), a mely tökélytelen, mint Ő maga, de minthogy az Ige létele származtatott, az a mit Ő az Elmével együtt eredményez (originates), kijárási (kifolyás, procession), kijárat (process), a mely folyton foly és mivel végzetlen, mindig tökéletes kijárat.“ Mibelyt ezekből az elképesztő mondatokon való tünődésből kiocsudtam, elkezdtem értelmök némi pislogását kilesni. A mit elsőben láttam, nagyon meglepett, mert azt vettem észre, hogy azok a szavak többek közt azt jelölik, hogy az Ige nem Elme. A mindjárt következő eredményen még inkább megütöközttem, azon t. i., hogy a Sz. Lélek nem Személy, hanem Elü, vagy kijárási vagy kijárat, azzal a benne foglalt ellenmondással, hogy az mindig tökéletes és mindig tökélytelen (complete, incomplete). Akár hogy vegyük, elvont (abstract) valami a mi két személyt hagyott rám, hogy kiegyeztessem (reconcile) az Istenségben: Ez ugy látszott, hogy megvilágítja az utat, a melyen „az Istenfogalomnak egyetlenegy észszerü alakjához“ jussak, és egy két lapon át mindig táplált a remény, hogy elérkezem az észszerüséghez. De biz az a remény csakhamar meghiusult. Mert ime, azt olvassom, hogy „a Sz. Lélek, Személy. A mi Személyből állományilag jár ki, maga is Személy“, a mi nagyon vitatható állítmány. „Ő Személy, személye szellemek Úra.“

Wood ur azt mondja továbbat nekünk: „Ha az Atya Isten az emberi Lélekben benmaradandó (immanens), a Háromságbeli szemé-

<sup>1)</sup> „Boldogok a tiszta szívűek, mert ők meglátták az Istent.“ (Máté V. 8.)

<sup>2)</sup> „És a ruházatról miért vagytok szorgalmasok? Nézzétek a mezei liliomokat.“ (Máté V. 28.)

<sup>3)</sup> „Gondoljátok meg a hollókat . . . az Isten táplálja azokat.“ (Luk. XII. 24.) F. j.

lyek egymásraható létezésénél<sup>1)</sup> fogva a Sz. Lélek is benmaradandó. Tehát lenni kell valami értelemnek (*sensus*), a mely szerint a Sz. Lélek az emberi lélek életének és gondolkodásának személyesen és állományosan a kútfeje.“ Nemde rettenesen hasonlít a Sz. Lélek működését hirdető reklámhoz? Ha az Atya az emberi lélekben benmaradandó (a miről eddig azt véltem, hogy csak Unitárius eretnekesség), minden bizonynyal úgy tekinthetjük Őt, mint „élet és gondolkodás kútfejét? Vagy mi egyéb lenne a működése az emberi lélekben? „A mily egyszerűek és világosok Urunk szavai“, azt mondja Wood ur, „ha elfogultság és előítélet nélkül vétetnek, mily hamar elvesztették sok esetben és viszonyban az Egyházi theologusok azoknak mély és üdvös értelmét“. Mily világos példája Wood ur maga a saját nyilatványmányának. Vetkezze le ő a Trinitarius elfogultságát és előítéletét és vegye számba még egyszer Jézusnak „egyszerű és világos mondatait“, és a maga metaphysikai zavart fogalmai s ellenmondásai helyett, a melyek lélekölők, azt a gyönyörű tanítmányt fogja lelni, hogy az Isten a mi Atyánk és Atyja Jézusnak a mi atyánkfiának és hogy Ő lehelli az ő életét minden lélekbe, a mely felkeresi őt és a ki közbenjáró nélkül közösül gyermekeivel.

\* \* \*

Dr. Abbotról és minden munkájáról mély tisztelettel kívánok szólni. De nem lehet őt feloldani „A Kereszténység Fejlődése című könyvében<sup>2)</sup> elkövetett némi értelmi vétségek vádjá alól, a melyeket az „Uj Theologia“ rovására kell írunk. Könyve oly ismeretes nálunk, hogy e helyt csak röviden szólok hozzá. Tárnya az, hogy a kersztény vallás magában fejlődés, hogy az Istennek az emberiségben való ez élete bizonyos isteni törvény szerint és az emberiségben létező erővel vagy erőkkkel eszközlött, folytonosan haladó változás. Ezt az értelmezést ritka ékesszólással és világossággal fejti ki. Az Ó-Testamentomnak minden hősei, a Kereszténységnek minden apostolai Sz. Páltól Beecherig<sup>3)</sup> fejlődés fiai, koraik és helyzeteik termékei, a mult idők gyümölcszei, egyéni személyiségek lángjától világítottak. Méh-ként folytatja Dr. Abbot a röptét — egy természetfeletti eseten

<sup>1)</sup> Theologiai műszóval: *Circumincessio*. — „Circumincession: The reciprocal existence in each other of the three persons of the Trinity“ (*Cassel, Encyclopaedic Dictionary*.)

<sup>2)</sup> *The Evolution of Christianity*. By Dr. Lyman Abbot. Boston 1893. Houghton, Mifflin et Co

<sup>3)</sup> Henry Ward Beecher, egyházi kitünő szónok s a rabszolgaság eltörlésére törekvő nemeslelkű csoport tevékeny tagja. F. j.

kivül — szakadatlan vonalon. Jézusról magáról — mit mondjunk? Dr. Abbot álláspontja az követelné, hogy Jézus is azon értelemben legyen fia a fejlődésnek, a melyben más hatalmas és szent emberek, a kikről szól. Ki kell vala mutatnia a Héber hit geniusa összeütközését a Római imperializmussal, tiltakozását a Jéruzsalemi formalitás ellen és hogy miként tűnik fel páratlan adományoktól körözve, miként nyit utat a világ legfelsőbb tanítójának. De nem! Itt, és csakis itt, megszakasztja Dr. Abbot a fejlődés lánczát és arról beszél, hogy „a Véghetetlen (Infinitum) behatol“ s a mint kivehetem legelőször hatol be --- „az emberi életbe“. Részemről azt hiszem, hogy az Isten emberek myriadjába hatol bé és az emberi élet és gondolkodás történelmét, mint fejlődést csak oly értelemben lehet tárgyalni, ha teljesen elismerjük, hogy az emberi lélek szabad kezdeményezéssel működik és hat a társadalomra. De bizonyos vagyok arról, hogy oly érv, a mely a fejlődés fonalát az emberiség minden korain át kezén tartja és egy magasztos és válságos mozzanathoz érkeve, ott elejti, philosophiailag értéktelen és criticailag nyavalyás.

Dr. Abbot az Istennek Jézushoz való viszonyát minden más emberhez valóétól azzal akarja megkülönböztetni, — hogy mint mondja -- a többi próféták esetében az Isten az embernek szólott, holott ebben az esetben Jézusban szól. Nem lehet ennél szabatosabb példája annak, hogy mikép lovagol az Uj Theologia egy szólamon (phrase). Tíz fiatal prédikátor közzül kilenczen, a kik örvendenek, hogy ó tömlőkbe tölthetnek uj bort, és tanulékony olvasók közzül, a kik szeretik maguk eléhaladottaknak tartani anélkül, hogy Unitarismus gyanujába essenek, teljesen ki lesznek elégitve ezzel a hajszálnyi különbséggel. Ez elismeri, hogy az Isten nyilatkozhatik másoknak, de Krisztust merőben elkülöníti. Ily színbe öltöztetni a dolgot, nagyon kényelmes és alkalmas eljárás, hallattszott is kétségkivül ezer meg ezer papszékről, a mióta megadta neki Dr. Abbot a szót, papolók és hallgatók nagy örömére. Az Isten a prófétáknak szólott, Krisztusban szólott.

De vajon van-e valódi értelme? Minthogy az Isten nem szájjal és ajakkal, hanem mint szellem szellemileg szól, bajos megmondani, hol történik a szólás az emberben. A *nek* és *ben* különbségét nem lehet máskép értelmezni, mint a külső és benső közöttit. De Isten szózata az emberhez soha sem lehet külsőleg, hanem csak bensőleg. Hogy miképp vegyíti magát Isten az ember lelkébe, s miképp önti belé gondolatát az ember gondolkodásába, azt éppen lehetetlen ki-találni és a metafizikai ábrándozások a Logosról és a Sz. Lélekről

csak otromba kisértmények megmagyarázni a megmagyarázhatlant. Az Istennek hozzánk járulása módját nem lehet definiálni. Hanem mikor az Isten embernek szól, az emberben szól. Ha Mózesnek szólt, Mózesben szólt, és ha Jézusban szólt, Jézusnak szólt. És bár különböző módon és mértékben, de szintugy Mózes által mint Krisztus által szólt a többi emberfiának.

Dr. Abbot még másképp is, ama mozgalmat nagyon jellemző módon növeli a zavarunkat. Kiszélesíti a „Krisztus“ név jelentését. Krisztus neki néha történelmi személyiség: Názáreti Jézus. De továbbat azt mondja, hogy „a megtestesülés (*incarnatio*) nem elszigetelt külön esemény (episode).“ — „Az Isten nem úgy ment át az emberi életen, hogy egy ajtón be s a másikon kimenjen: belejött az életbe s töltögeti magával. E szerint Krisztus örökös jelenlét, örökön élő Krisztus.“ Én azt értem ez alatt, hogy az Isten más emberekbe is menvén be, ezek is Krisztussá válnak. Szeretném már tudni, vajon ez a másodrendű Krisztus *Isten-e*, mint az eredeti és hogy ez az egybegyűjtött emberi Krisztus második személye-e a Háromságnak?

\* \* \*

Tiszt. David Nelson Beach könyve: az Ujabb vallásos Gondolkodásról<sup>1)</sup> érdekesebb előttem, mint valamennyien, a melyekről szóltam. Nem mintha oly követelő volna, mint a Wood úré, vagy oly ügyes, mint a Dr. Abboté, de bizonyos tág és üdítő légköre erőélesztő (invigorating). Nem oly apologeta a ki tartozkodva tudatná, hogy ugylátszó heterodoxiája mellett jó darab orthodoxia van reáragadva. Olyan, mint az „erős férfi, a ki vigad az ut futására.“<sup>2)</sup> Igaz, hogy csüngnek a tagjain a hagyományosságnak (traditionalism) némi foszlányai, de ő azokat nem szorongatja magához. Ha gátolnák utjában, lerázza magáról s tovább siet, mint Isten és igazság bajnoka. Fiatal embernek tartom s oly elmealkatot (dispositio) látok benne, a mely haladást jósol s odavezeti őt, a hol tágabb láthatárhoz és tágabb hirhez jut, mint a hova eddig érkezett. De ebben a cikkben nem az a kellemes tisztem, hogy dicsérgessek, hanem az a kötelességem, hogy kimutassam, a hol látni vélem, az erősnek is a gyengeségét. Nem oldhatom fel Beach urat bizonyos következetlenségek, eszelési hibák, tévovázások — bár kevesebbek — vádjai alól, a melyet az Uj Theologia többi bajnokai ellen emeltem.

<sup>1)</sup> *The Newer Religious Thinking?* By David Nelson Beach. 1893.

<sup>2)</sup> Zsolt. XIX. 5. — „Exultavit ut Gigas ad currendam viam.“ (Vulg.) — „Er freuet sich, wie ein Held, zu laufen den Weg.“ (Luth.) F. j.

Leginkább mutatkozik a botorkázó szokás abban, a hogy a Sz. Írás tekintélyét tárgyalja Beach ur. Gyakran szól ékes beszéddel a mellett, hogy az Isteni kijelentéshez más uton is juthatni, mint a Biblia betűjén át. De sohasem áll egyenesen szembe azzal az alapvető kérdéssel: van-e a Bibliának más tekintélye, mint a mit a mai ember eszével és lelkiismeretével való egyezéséből veszen? Egy felől, minden orthodox írónak szokása oly *a priori* tekintélyt tulajdonítani a Bibliának — vagy mindenesetre a Bibliából ismert Krisztusnak — a melynek parancsa előtt térdet, fejet kell hajtania észnek és lelkiismeretnek. Másfelől széltiben elismert igazság (truismus), hogy sem Bibliának sem Krisztusnak oly *a priori* tekintélye nem lehet; minthogy csak ész és lelkiismeret használatával győződhetni meg bármely tekintély létezéséről. De Beach ur tétováz a két állítvány között, vagy ellahyja, hogy láttassék tétovázni. Az Istennek a világegyetemhez való gépies viszonya ellen vitatkozván azt hozza fel, hogy „az ellenkezik a Bibliának szabályzó kifejezéseivel“. Az ember rendeltetését illetőleg pedig azt mondja, hogy „az ujjabb vallásos gondolkodás nem fog térdet, fejet hajtani a Sz. Írást felületesen magyarázó állítványoknak.“ Szeretném tudni vajon hajt-e térdet, fejet a Sz. Írásbeli nem felületesen magyarázott állítványoknak? Hihetőleg hajt, mert azt adja hozzá írónk, hogy nem bókol semmi olyan állítványnak, a mely nem egyezik meg az embernek (többek közt) a kellően használt Bibliából meritett fogalmával — a mi ugy vélem, magában foglalja, hogy bókol a kellően használt Bibliának. Megint azt erősíti, hogy az ujjabb vallásos gondolkodás hivatva érzi magát „szintugy a Természet könyvére, mint a Kegyelem könyvére; az emberiség történelmére, mint az Izrael népe történelmére; a világ mostani életére, mint a prófétáktól és apostoloktól ihletett életre ügyelni.“ Szeretné tudni az ember, hogy ha a Biblia tekintélye egyet s a többi tekintélyek mást találnának tanítani, melyiket szándékszik követni az az ujjabb vallásos gondolkodás, vagyis inkább, hogy micsoda elü (principium) szerint választ köztök? Még egy. Szerzőnk azt mondja, hogy „a miket a Biblia tanít a világ eredetéről s egyebekről, nem történelmieks és betüszerintieks, mint krónikák, hanem szellemieks és erkölcsieks, mint poemák.“ Kérdés, mit gondol a felől, hogy amaz írók betü szerint értették-e, vagy pedig csak mint poemákat akarták értetni.

A Háromság felől, ugy látszik, nincs kétsége Beach urnak. Bevallja az igaz, hogy a háromságot illető *credo* i adatok „esetlenül vannak kifejezve, és a tanítvány (*doctrina*) helyébe bálványt (*idolum*)

állítottak.“ De — azt írja — „Isten, mint Atya, Fiu, Szent Lélek, meg van a Bibliában“, és ismét: „az Istenről ugy szól a Biblia, mint Atyáról, Fiuáról és Szent Lélekről.“ Mivelhogy pusztá véleményét nyilvánítja Beach ur, csak azt adhatom eszére, hogy a Biblia olvastában még nem menekült meg merőben a hagyományosság nyögétől.

Örömmel vallom meg, hogy ez az erőteljes prédikátor egészen ment attól a gonosz Skepticismustól, a mely kétli az embernek az Istennel való közösülésre veleszületett tehetségét, a mely Skepticismus, a mi oly sok orthodox és fél-orthodox theologiánk rejő forrása. „Jézus“ — azt mondja ő — szerető érintkezésben van az Atyjával. Nem kapta azt kerülő uton Mózesztől vagy Ésaiástól, hanem közvetlen öntudatából. És megkapván, az Istenről való sok hagyományos fogalmat elsepert sokak botránkoztára. Az újabb gondolkodás hasonló észjárásu. Ugyyszólva, látja az Istent és gyűlöli a bálványokat, a melyek bitorolták a helyét.“ A ki ezeket írja, nincs messze attól a tiszta világtól, a melynél az emberek, eldobva minden hagyományosságot tisztán látják, hogy Jézus izenete az Isten atyaisága, hogy azt az atyaiságot minden szerető lélek valósíthatja, hogy, ha valósította és életébe beszötte, theologiák, Bibliák, maga a Krisztus másodrendűekké válnak — csak mint eszközök, nem czélok — mert az Isten mindenekben minden.

Egész cikkem tartalmát összefoglalva: a hol az „Uj Orthodoxia“ teljes és következetes, ellenkező és egymással megférhetetlen két irányban teljes, de oly ellenmondásokba keveredik, hogy futtában is kiolvashatni. Ily tulajdonságu a Dr. Fairbairn szörnyű tudós könyve. De biz az Uj Orthodoxia rendszerint nem teljes és az igenis szembetünő ellenmondásokat fogalomnevek bizonytalan használatával és tökélytelen értelmezésekkel takargatja. Ennélfogva egy féligmeddig való orthodoxiával jó egyetértésben álló szabadelvűség kellemes bényomását hagyja maga után; de béna embert nem segít át a theologiai lépcsőken.

Beach ur a theológiának csillagászáttól kölesönzött képmását (metaphora) adja nekünk, a miben Dr. Martineauval találkozik öszsze, a ki azt a Manchester Collegenak Oxfordi megnyitása alkalmával használta. A mig a Ptolemaeusi-rendszer volt az uralkodó, azt tartották a csillagászati elmélet alapjának, hogy az égi testek kristály gömbökben keringenek a középpontban nyugvó föld körül. De midőn a szemmeltartás (observatio) mindig több és különbféle mozgást fedezett fel a csillagok között, és azok a mozgások a Ptole-

maeusi rendszerrel megegyeztethetők nem valának, a tudomány tanítóí a nagy köröket apróbb körökkel és fiókkörök<sup>1)</sup> untalan növekedő számával ruházták fel, a mi a zavart még zavartabbá tette. Egyszer azonban a Copernicus-féle csillagászat hajnala hasadt és kiderült, hogy a korábbi rendszer alaptanitmánya hamis.

A magasztos új fogalom kiturta a régít s a csillagászat a költeménytől távozva és az igazsághoz állva minden elékezés közt, a melyeket valaha tettek, a legnagyobbat tette. Miben állott a fiókkörök (epicyclus) alkotóinak a tévedésök? Abban, hogy egy régi költeményt ki akartak foltozni, a helyett, hogy megkérdezték volna maguktól, vajon igaz-é az alap? Toldoztak-foldoztak, a helyett hogy új mivét alkottak volna. Azt lehetett volna — az igaz — ellenvetni, hogy oly elterjedt, állandóul őrzött tanitmánynak, mint a Ptolemaeusé, tényies igazságban kellett gyökereznie, hogy nem tartott volna oly sokáig, ha nem elégítette volna ki az emberi elmének némi szükségletét és nem elégithette volna ki, ha alapjában nem igaz. Kétségkívül okoskodtak is így és az az érvelés tovább nyújtotta a rendszer életét.

Forduljunk most az új theologusokhoz. Az ő Ptolemaeusi feltevésök kettő: az első a Háromság tanának alapos igazsága; a második a Szent Írás, vagy legalább Krisztus kivételes tekintélyének alapos igazsága. A jelenkori criticismus, bölcelem, tudomány és mindenek felett a jelenkori józan ész részéről szolgáltatott tények sokszoros hadirendbe állottak ki, hogy kivegyék erejéből azt a két tanitmányt. Dr. Fairbairn egyedül fogadja el azokat a tényeket, és derekasan tartozkodik fiókkörök alkotásától. A többiek azzal töltik az időt, hogy sűrűn alkotják a köröket és fiókköröket és serényen kapnak a tényeken, de úgy bánnak el velök, hogy megmentseik eredeti hypothesisseiket.

A Háromságtant ezifrázó fiókkörök számosabbak mintsem felsorolhatnók és mindenkinek van egy adagja belőlök, a melyről jól áll, hogy nem görbit az eredeti körön; holott csak annyi bizonyos, hogy a mily színekbe ők öltöztetik a dolgot, sem egyházi atya<sup>2)</sup>, sem tizenhatodik százbeli reformator nem ismerne benne arra a tanitmányra, a melyet ők megmenteni szándékoznak.

Ha emberi hiu képzelés az, hogy Egy Isten Három Személy legyen vagy lehessen; annak a felvételnek semmi magyarázata vagy módosítása nem vezet igazságra. Ha emberi hiu képzelés az, hogy

<sup>1)</sup> Cyclus, epicyclus.

<sup>2)</sup> *Patres ecclesiastici*. A kereszténység első időszakjabeli vallásos írók.

az Isten emberi irodalmat megőriz minden tévedéstől, annak a felvételnek se tágitása se szűkítése nem vezet igazságra.

A Theológiának, hogy haszonvehető legyen, teljesnek és következetesnek kell lennie. És hogy az lehessen, alapvető kérdésekkel kell kezdődnie s állítványok kifejezésében minden lazaságtól és kétértelműségtől mentnek kell lennie.

Mély tisztelettel viseltetem az Uj Theologusok jelleme iránt; szabadelvűségök valódi örömet szerez nekem; bátorságukat bámulom; de mind a mellett, még bátrabb, teljesebb és következetesebb eljárásra merem biztatni őket. Meg vagyok győződve, hogy ha ráállanak, észre fogják venni, hogy a mely mértékben hiszik valóban az emberek Jézus egyszerű üzenetét, hogy az Isten „Atyánk“, a ki — a mint ez a név magában foglalja — minden, sőt több mint minden szeretettel viseltetik az ő gyermekei iránt és ezek is hozzájárulhatnak, azon mértékben fog egy természetfeletti Biblia, egy Isten-Krisztus, egy Isteni közbenjáró, az orthodox theológiának egész alkotmánya összeroskadni és egy fényesebb, dicsőbb nap világába beléolvadni.

A mióta cikkemet megírtam, olvastam Dr. Whiton barátomnak egy érdekes essayjét, a melyben ő „Módot“ nyújt a „Trinitarius vitából való kimenekülésre.“<sup>1)</sup> Melegen rokonszenvezek azzal a szép általánossággal (catholicity), a melyet Dr. Whiton nyilvánít a Trinitariusok és Unitariusok megbarátkoztatása végett. De meg vagyok győződve, hogy csak úgy lesz biztos a barátság, ha az értelmi eltérés mellett a szellem egysége elismertetik és ez az őszinte elismerés szilárdabb barátságot szül, mint bármely alku, a melynél fogva a Trinitarius nem ragaszkodnék neki igaznak tetsző bizonyos állítmányokhoz, az Unitarius pedig ráállana bizonyos más állítványokra, a melyek neki kéteseknek tetszenek.

Dr. Whiton azt az állomást fogadja el, a melyet Dr. Martineau tűzött ki abban a beszédében, a mely annak idejében nem kis lármát ütött az Unitariusok közt és későbbre egy vallásos lapban<sup>2)</sup> nagy figyelmet keltett és a Dr. Martineau „Essay-iben“<sup>3)</sup> is megjelent. Dr. Martineau első lenne, a ki elismerné, hogy az angol Unitariusok az ő „Trinitariusi vitából való kimenekülés módját“ nem fogadták kedvezőleg

<sup>1)</sup> A Way out of the „Trinitarian Controversy.“ — New World. 1893. Septemb.

<sup>2)</sup> Christian Reformer.

<sup>3)</sup> Essays, Reviews and Adresses. By Dr. Martineau Lond 13 . .

Az a békeszerződés (eirenikon), a melyet Dr. Martineau és Dr. Whiton, mindenikök a maga részéről ajánlanának, abból az állítványból indul ki, hogy az Atya Isten az ő eredeti valóságában,<sup>1)</sup> magában létező<sup>2)</sup> és viszonytalan (absoluta) Istenség, mindennek a mi van, végtelen kútfeje, a kit csupán csak a tőle eredő hatásokról (power) és jelenségekről lehet ismerni.

No már, az persze igaz, hogy a Niceai theologusok ebben az értelemben vették az „Atya“ fogalomnevet (term); de nem kevésbé igaz az is, hogy Jézus, midőn ezt az emberi érzelmektől hevitett, házias eszmetársulatoktól élénkített a mindennapi élet indulataitól gerjedező fogalmat elfogadta, nevéül az „Atya“ szót mint olyat választotta, a mely jobban jelöl szeretetet, gondviselő védést, hozzájárulást, szellemnek szellemmel való közösülhetését az Istenség részéről. Jézus kétségkívül nem vala metaphysikus és nem tőn különbséget a „viszonytalan (absolute)“ és „viszonyos (relative)“ Isten között, mint a jámbor metaphysikusok szoktak. De ezt az ő forró kegyességében, szívének az emberiségért való dobogásában alkotott szót felkapni és értelmeztét éppen annak a hogy ő élt vele, ellenkezőjére és ellenmondójára csavarni, az menthető lett volna oly emberekben, a kikben a görög iskolázás felülkerült a Héber tanítvány-ságon; de bajosan menthető azokban, a kik az iskolák száraz vitatkozásaitól menekülni és „Jézushoz megtérni“ kívánnak.

Az is persze igaz, hogy a bölcelem kénytelen az Istenre nézve „ismerhetlenséget“ vallani bé. De az sem kevésbé igaz, hogy a bölcelem minden gondolati tárgyban ismerhetlenséget kénytelen bévallani. Istent és embert, világegyetemet, növényt s követ csupán csak „a tőlök eredő hatásokról, jelentőség-kről ismerünk.“ Nincs kétség benne, hogy jó eszünkbe juttatni ottan-ottan a „noumenon“-ról<sup>3)</sup> való állandó tudatlanságunkat, és kiváltképpen jó az emberi gondolkodás legeslegmagasabb tárgyára nézve. De a vallás az életnek cselekvői (practical) oldalával foglalkodik. Imádásunkkal, vallásos érzelmeinkkel, engedelmeskedésünkkel, szeretetünkkel a minket környező világegyetemnél és lelkünknek benső közösülésénél fogva ismert Istennek tartozunk. Jézus azt tanította, hogy azt az Istent „Atyának“ nevezzük, és én nem szeretnék elállani attól az oly sugallatos<sup>4)</sup>, oly gyönyörű, oly lelkesítő, oly világos jelentésétől a vé-

1) Primeval Essence.

2) Self-existent.

3) „Ding an sich“, Kant műszava.

4) Suggestive.

gett, hogy egy Ismeretlen Viszonytalanét tulajdonítsam neki és a „Fiu“ és „Sz. Lélek“ neveket az Istennek az „alak és élet külső világában“ való nyilvánulása között osszam meg. És én sokkal többre becsülöm az „Isten Fia“ nevet abban az értelemben, a melyben Jézus és az Új Testamentom éi vele, mely szerint az Jézusra s fokozatosan minden emberre alkalmaztatik; mintsem abban, mely szerint az, az „alak és élet külső világbeli Isteni hatalmat“ jelölné. Kikérem alázatosan magamnak a Háromságtan állítását, a mely a Fint csak a külső világban látja, holott a Sz. Lelket a bensőben ismeri el uralkodónak. Ha Jézus tarthat valami igényt ahhoz, hogy Istenségnek ismerjük, az éppen abban áll, hogy ő öntudatunk benső világában tevékeny.

Nem hozom kétségbe, hogy az Istent lehet gondolni, 1) megválvá a benső vagy külső világegyetemtől, 2) mint a ki a külső világegyetemben működik, 3) mint a ki a benső világegyetemben működik. De fennyen állítom, hogy ennek az Istenről való hármás nézetnek semmi nyomma sincs Jézus beszédeiben; állítom, hogy „Atya“ és „Fiu“ nevek nem felelnek meg az Istennek az 1) és 2) nézet szerinti ismeretének. Merem továbbat állítani, hogy azoknak, a kik a vallás ügyébe új életet kívánnak önteni az embereket inkább arra segíteni kellene törekedniök, hogy az Istenséget három felől tekintve egynek gondolják, mintsem hogy az egy Istent hármásnak gondolják.

Dr. Whiton itt is, egyébütt is nagyon komolyan sürgeti, hogy az a körülmény, hogy a Háromságтана az egyházban elannyira megörögzött, annak a bizonyága, hogy állományos (substantiel) igazság rejlik benne. Én inkább annak tartom a bizonyosságának, hogy bizonyos értelmi vagy szellemi szükséglet kielégítése végett keletkezett az a tan; fenmaradván mindig az a vitatandó kérdés, vajon azokat a szükségleteket a kereszténységnek egyszerűbb bémutatása nem fedezhetné-é.

Az értelmi szükséglet, melynek a fedezésére vállalkozik a Háromság tana: a Viszonytalan Istennek a Feltételes Világgal való kapcsolata<sup>1)</sup>. De ez csak más ruhába öltözteti és nem oldja meg azt a mysteriumot; minthogy akárhány közbenjárót igtassunk is a Végtelen és a Véges közzé, azzal nem lesz biztosítva az átmenet egyiktől a másikhoz és a mélységes szakadást emberi gondolkodás nem bírja áthidalni.

A szellemi szükséglet a melynek fedezésére vállalkozik a Há-

<sup>1)</sup> The connection of the Absolute God with the Conditional World.

romság tana, egy oly Isten, a kit ismerhetünk és szerethetünk és a kivel közösülhetünk. Ennek nem érezte hiányát a Krisztus kereszténysége, a ki az Atyát adta Istenül és arra biztatott, hogy könyörögésünkben szóljunk hozzá és bizzunk az Ő mindent beölelő szeretetében. A hiány akkor támadott, mikor a görög metaphysikusok befátyolozták az Atya arcát s örökös elszigettségbe tolták félre gyermekeitől.

Mindaddig, míg az emberek nem fogják Jézus egyszerű theismusát hinni és az örök, mindenütt jelenvaló Atyát úgy ismerni és szeretni, a mint ő ismerte és szerette, fenmarad a Háromság tana.

*Richard A. Armstrong-tól,*  
DR. BRASSAI.

## Az én imádságom.\*)

Teremtő Isten, gondviselő mennyei édes Atyánk! imé megihletődve vesszük ajkainkra szent nevedet! Egeket látunk fejünk felett . . . . A magas egeknél tovább, fennebb és magasságra, a hit világába szállanak a mi lelkeink. Közel és minél közelebb szeretnénk lenni tehozád. Szeretnők látni kegyelmes orczádat, megcsókolni áldott kezeidet, s leborulni lábaidhoz, hogy hálánkat, gyermeki engedelmességünket keresztényi alázattal mutassuk bé előtted. Feltekintünk! . . . . Napok, holdak, csillagok s ezek milliói függenek a mennynek sátorán. Ezeket mind te teremtetted; ezekben világot te gyújtottál, a tüzet te támasztottad, — lakókkal, talán boldogabbakkal mint mi, te népesítetted bé. . . . A menny dicsőségébe bé nem mehetünk, oda, a hol te lakozól, bé sem pillanthatunk, mert kijelentetted: *nem láthat engem egy ember is élvén.* Mikor csillagról csillagra szállunk, képzelődésünk elfárad, — mikor bolygók útain járunk, lelkünk szárnyai töredezni és hullani kezdenek; visszatérünk a magasból s leszállunk a földre, a honnan felemelkedtünk. Ez a föld, ha lelkünknek nem is elég, testünknek bizonyára elég leszen. Ugy is itt alant elég jelei vannak lételednek, elég bizonyosságai hatalmadnak, elég hirdetői gondviselésednek. A hegyek és havasok magaslatai, melyeken az ég úszó szárnyai a fellegek megpihennek, — a völgyek és terek, a bérczek és halmok változatai, melyek áldásain emberek és teremtmények seregei táplálkoznak, és még annyi minden, a mit elékszámolni nem birunk, rólad beszélnek, *a mint az egymás után következő napok és éjszakák, időök és esztendőök.* A tengerek, melyekkel a földet *mintegy abronccsal körülvetted,* a folyók, melyeket felfakasztottál, hogy e nagy testben az életet keringésbe tartsák, — és minden a mi van, elég hódolatra, tiszteletre és imádsásra buzdítanak bennünket.

Atyánk! egy vízcsepp is tüköre teremtő és megtartó hatalmadnak, mert ebben is teremtményeid seregei élnek és lakoznak. Egy

\*) Elmondotta a szerző Tordán 1895. május 5-én, 59 éves pap-sága jubileumán.

porszem is elég, hogy én lássalak tégedet teremtő és megtartó Istenemet. Egy porszemet vettél fel a földről, hogy embert teremts, de e porszemért minket tettél adósokká a földnek, s adósok is leszünk örökkön örökké. Porból emeled ki ma is az embert; akárhány nagyjait és boldogítóit a világnak, az emberi nemzetnek. *Mindazonáltal földből lettünk és földdé leszünk!*

Atyám! életemnek mintegy alkonya e nap, melyben a bucsuzó fény, mintegy visszatörni kíván, hogy lásson és mutasson még valamit; de ez mégis csak egy végső megfeszítése az egykori gyenge erőnek. És én a te végtelen kegyelmedből viszszanézek pályámon, hogy neked, mint hálás gyermek megköszönjek mindent: *életet, lelket, keresetet, hitet és kegyelmet!*

Atyám! emlékezetem gyenge világával visszamegyek az időkre, midőn még csak gyermek voltam, s árva a szülők mellett is; neveltetésem szerény idejére gondolok, midőn gyermektársaimmal *fúztam és izzadtam, törekedtem és szenvedtem*, hogy versenyt haladjak én is, a mint hajtott annak a kornak szelleme. Ezekben vannak legtöbb bánatom és szenvedéseim, melyekre, mint az árvízöntötte vidékre, úgy borulnak emlékezőm sötét árnyai: *Te tudod mindezeket oh én Istenem!*

Atyám, oh én Istenem! felhoztad ifjúságom boldog napjait is, midőn szivem vágyai, lelkem reményei szárnyaikra keltek, midőn sok szenvedéseim után a szeretet és barátság már édes boldogságot is nyújtottak. Az élet sok utain, a világ nagy tengerén ott voltam én is a sok utazók és hajókázók között. Sorsunk bölcs igazgatója nagy Isten! ide, a hol én most remegéssel állok, — ide, a hol én most remegve imádkozom, — ide e kis helyre, az utazásom és hajózásom e kikötő helyére, ebbe a kies szigetbe te vezérelted sorsomnak hajóját. S én itt ez előtt már 50 évvel ki is kötöttem. Nem kellett itt, mint egykoron Jákobnak, a te szolgáltnak oltárt készítenem. Az oltár készen állott, — én ez oltárt szolgáltam, ennek tüzét őriztem, hogy ki ne aludjék, -- én ez oltáron áldoztam keblem szerelmével, szivem szeretetével, lelkemnek egész hitével. Te tudod csupán hányszor kértelek: *Uram ne vedl meg a te oltárodát! Az én áldozatom legyen kedves te előtted, mint a jó illatnak füstölgése!*

Ez idő alatt láttam sok változást, nem csak az időben, hanem a népek és nemzetek életében is, a föld és a világtörténetében is. Népek és nemzetek süllyedtek vagy emelkedtek fel; királyi székek és trónok omlottak össze, s újabb meg újabb államok alakultak.

Még a föld is, mint ha lázadásba akart volna kitörni! Tűz tört ki kebeléből, városokat pusztított el, tengerek nyeltek el szigeteket, vizek árjai pusztítottak vidékeket. *Jelek látszottak egyen és földön, csodadolgai hatalmadnak!*

Láttuk oh Atyánk szent hazánkat is az ő nagy harcaiban, -- láttuk a jog és szabadság dicső csatáit, muló fényét a hősök nemzétének. Láttuk elborulni egét a dicsőségnek, leáldozni napját a szabadságnak! De láttuk az új viradást is, evangéliumát a nép és nemzetek halhatatlanságának, megújulását a szövetségnek: *megáll az Istennek ígéje! Az igazság kiragad a halálból!! Ne félj, én veled leszek!*

Im Atyánk, én mindezekért most is hálát adok, és most is áldalak, hogy ezeket láttam, tudok valamit a multból, részesse voltam az időnek, szolgálhattam országodnak, az igazságnak, a szeretetnek és szabadságnak!

Mikor kértelek ezelőtt tiz évvel: *ne vess el engem az én vénségemnek idején, mikor elfogy az én erőm, ne hagyj el engemet*: kéresemet meghallgattad. Fogadd hálámat Istenem! De próbádat éreztetted azóta, mert magadhoz szólítottad társamat. Ez volt szent akaratod.

Mindenekért áldalak; áldalak életem e megújuló pillanatáért, melyet minden tisztelőimmal neved dicsőségének szentelünk. *Legyen neked dicsőség mennyen és földön mindörökké!*

És már édes Atyám, ki ennyi sok jót árasztottál reám, méltatlan szolgálóra, mégis mindcsak szeretetedért és további kegyelmedért imádkozom. Áld meg édes hazánkat békességgel, földjén adj termést, lakóinak megelégedést, hogy ne legyenek bujdosók. Koszoruzd meg a hegyeket dicsőséggel, alant, völgyein nyiljanak a szabadság dicső virágai, teremjen meg az édes kenyér. Fogjon egymással jobb kezét minden sors és minden állapot. Áld meg a *legelső magyar embert, a királyt*, hogy hosszú időnkig uralkodjon boldog népein. Irva hagytad: *Te magad vesztetted el magadat Izrael, mert én nálam szabadulás vagyok*: őrizd meg a nemzetünket a viszálykodástól. Virágoztasd e végett a tiszta erkölcsöt, az igaz tudományt, hogy célja legyen minden törekvésnek a *közjólét*. A templomok és tanuló intézetek mindenütt csak egyet hirdessenek mint a te szent fiad: *szeressed az Istent, szeressed felebarátodat. A ki az Istent szereti, szereti az ő felebarátját.*

Kérünk áld meg ezt a várost, melynek áldott földében kihajtott az egyetemes vallás anyafáján a ker. vallásnak egy új virága: az *egy istenimádás*. Áldj meg itt minden templomot, minden papjait

azoknak, szolgálát az oltároknak, kikkel szeretetben és barátságban élni mindig törekedtem. Éreztessed és győzz meg arról, hogy mindnyájan testvérek vagyunk, s közakarát, közérzület által nevededik a haza és egyház dicsősége.

Még egy buzgó kéréssem van Istenem! áld meg kevés baráti-  
mat, kik még élnek itt és a távolban, úgy is sokat elsirattam, kik  
hiveim voltak egykoron! Áld meg minden jóakaróimat, kik éltem  
terheiben segítettek. Áld meg azokat, kik most is éltem alkonyát  
megszépíteni akarják. És már végtére kérlek tedd fejünkre áldott  
kezeidet, hogy érezzük jelenlétedet, s lássuk meg segedelmedet.  
*Hallgasd meg oh Isten az én kiáltásomat, figyelmezzél az én könyör-  
géseimre.* Solt. 61. 1. *Tebenned bízom uram! ne szégyenüljek meg  
soha.* Solt. 71. 1. Amen.

ALBERT JÁNOS.

---

## A papi pálya lényeges jele.

— Egyházi beszéd.\*) —

Aggódva állottam e szószerűbe, midőn a tordai unitárius egyház hívei lelkészük, Albert János, 50 éves papi és tanári jubileumát ülik meg. Egy kevéssé elfogulva, hogy ne mondjam elfogódva vagyok azon szép könyörgés hatása alatt, a mely ünnepelt lelkész ajakáról csak most elhangzott, s gondolkozom, mit tudjak ez örömnép alkalmával most valami olyant mondani, a mi méltán beletalálna a szeretet, a tisztelet, a becsülés, az elismerésnek azon közvetlenségibe, amely oly meghatóan nyilvánul? s gondolkozom, mit tudjak valami újat mondani, a mi ez öröm-ünnepélyt már tovább fokozni alkalmas volna? Az eszmék és érzemények sokasága rajzik előttem: az ötven éves pálya szépsége, küzdelmei, örömei, keservei — az ifju kortól köztünk fentartott barátság érzelmei — a hanyatló, s már talán alá merülő hivatal és életpálya végső sohajtása . . . Melyiket hagyjam, melyiket vegyem? melyik talál e helyhez, ez alkalomhoz? Félek, aggódom, nehogy az eszmék bővsége — szokás szerint, eszme szegénységgé váljék.

Ily körülmények közt, talán elégséges is volna, s gondolom, elégnek is fog tartatni, ha mint azon egyházkörnek egyik papja, amelyhez megtisztelt lelkész is tartozik, magam s lelkésztársaim nevében egy kis helyet kérek az örvendező sokaság közt, hogy csatlakozhassunk mi is ötven éves papi pályáját oly dicsőn megfutott lelkésztársunk iránt őszinte szívből származott ovátiónk kifejezésével, az ő jubileuma alkalmával.

Napjainkban gyakran fordulnak elő öt éves, tíz éves, tizenöt, husz éves jubileumok. Megvan ennek is a maga értelme; ezzel egyfelől előlegeztetik a tisztelet a személy és pálya iránt, másfelől lelkésztársunk nyújtatik, hogy csak fölebb, fölebb, mindig csak előre. Nem ily mindennapi és nem gyakran előforduló az ötven éves jubileum, és más tekintet alá is esik az ily félszázados évfordulónak megünneplése. Ez már egy majdnem egész pálya érdemeinek méltá-

---

\*) Elmondott Albert János jubileumán.

tása, és a mult sok eseményeinek szép szálaiból font szivárvány sugarainak dicsfénye, amelyet a tisztelet, a szeretet, a hála a pálya harczaín híven küzdőnek jutalom gyanánt tűz fel homlokára.

De bármily örömek és lelkesedés között nyilvánuljon is az ily ünneplés, nem lehet eltitkolni, hogy egy kis szomorú gondolat, mint árnyék rejtőzik benne. Ötven év, egy pályán, mily hosszú idő! egy fél-század! — s ha valaki huszonnégy éves korában lép e pályára, mi marad akkor még hátra a pályából is, az életből is? Szép vagy te 50 éves jubileum és nemes vagy te megtisztelő lelkesedés . . . a láthatár szélén álló nap sugarai vissza tereltetnek még egyszer keletre, megvilágítják a megfutott pályát, és fel is tünedeznek sok már majdnem feledékenységbé ment szép csillagai az égnék, és az emlékezet talál is ezekben megnyugtatót, boldogító, . . . de a nap már merül, merül alá a láthatárról . . . Szép vagy 50 éves jubileum! . . . Köszörült gyémánt, becses drága kő, melybe az alkotó természet egy légy szárnyának morzsáját felejtette — bár mily szép legyen is fénye, tüze, ragyogása, ott van mégis az a kis setét folt.

Azonban, hiszen éppen ezen kis árnyfoltot törekszik a jubiláris ünnepség kiszínezni, elsimitani. Illuzió az élet és a mi szép s boldogító van benne, az többnyire mind a képzelet teremtménye. Az a tisztelet tehát, az az öröm nyilvánítás, az az ovatio, mely ez alkalommal oly lelkesedéssel nyilatkozik, segítsék a képzeletet, hogy ez égi tündérleány rózsás ujjáival intse meg a hanyatló napnak: *állj meg, nap állj meg Gibconban*, míg a teljes diadal után maga fogna felsőhajtani: *Consummatum*.

Azt hiszem, nem volna helytelen, ha ez alkalommal a papi hivatalt és köteleseégeket ismertetném, azonban ily terjedelmes dolgokra nem vállalkozom, czéломhoz elégségesnek tartom, ha a papi pálya egy igen lényeges fogalmi jelét emlitem fel csupán.

Vannak pályák, amelyek fénylők, ragyogók, amelyekhez hatalom, befolyás, dicsőség van csatolva. A papi pálya nem tartozik a brillans pályák közé. Vannak pályák, melyek nagyszerű felszereléssel vannak ellátva: ezer eszköz van kezökben a természeti erők vizsgálására, a csillagrendszer tanulmányozására, az egészség, a betegség okai kutatására, a politikai élet fejlesztése, javítása, s mindezek az emberiség szabadsága, örömei és kényelme eszközlése végett. A papnak csak egy felszerelése van: a *Biblia*. Ám e Biblián, annak betűi, sorai közt ott az van Isten. Mély, határtalan hittel kell birtania a papnak, hogy a bibliában Isten van, s ott az Isten örök igazsága létezik. E nélkül ne próbáljon senki e pályára lépni, e pályán

maradni, hanem tegye le a bibliát, amelyhez, s amely ő hozzá egészen hideg és idegen, s közöttök nincs lelki összeköttetés.

Nem akarom ezzel azt mondani, hogy a világi és természeti dolgoknak tudása, az emberi élet történetének alakulása, fejlődése és a tudás sok hódításainak ismerete nélkülözhető volna, sőt éppen azok segítik a papot Istennek teljes ismeretére s eszközlik az Isten örök igazságainak a lélekbe való teljes beolvadását. Minél szélesebb a tudás és ismeret látköre, annál tisztább, mélyebb a hit, annál magasabbak, szebbek az eszmények, ellenben minél szűkebb, törpébb a tudás. annál alantabban jár, földön kúszik az eszmény, s a hit babonává süllyed alá. Csak annyit akartam hát mondani, hogy miként a mérnöknek alapeszköze a szegletmérő, melyen egész rendszere felépülhet, úgy a papi pályának alapeszméje az a hit, hogy a bibliában Isten és Istennek kijelentése lakik, és az ott lefektetett eszményi igazságok örökké valók, örökké megmaradnak.

Messze előre jár a hit, az eszmény s csak tapogatva halad utána a tudás, de minél inkább megközelíti, már messzebb, magasabb régiókba emelkedett. Az égnek és a földnek, a léleknek és a testnek, a hitnek és a tudásnak embert boldogító legszentebb játéka ez. E nélkül nem képzelhető a léleknek tökéletesedhetése, nincs értelme annak, hogy a lélek halhatatlan, e nélkül nem lehet érteni azt, hogy a lélek Istennek része és mindenható, nem lehet érteni mit tesz az: *Legyetek tökéletesek, mint a ti menyei atyátok tökéletes.*

Talán nem is volna szükséges említenem azon erkölcsi igazságokat, a melyeket Isten irt a bibliába, s a melyek bár kivihetetleneknek látszanak, mégis igazak: *A ki téged követ hajtsd te azt kenyérrrel. — Szeressétek ellenségeiteket. — Aldjátok azokat, kik titeket átkoznak.* Mindezek a humanizmusnak, a morálnak oly magas eszméi, amelyeket ezer évek sem valószínűsítenek meg, de azért a nemesebb emberi természetnek mindig irányeszméi maradnak, mert az az Isten igazsága, s abban hinni kell.

Talán ez a falánk és telhetetlen kor megvetéssel fordul el, s nem érti mit tesz az: *ne legyen gondotok, mit egyetek, mit igyatok, tekintsetek az égi madarakra, az Isten gondot visel.* *Az öltözetben is mit szorgalmatoskodtok, nézzétek meg a mezőnek liliumait. Salamon minden királyi dicsőségiben nem öltözött úgy, mint ezek közül egy.* Ugyé, a nagy világ, az élet e versenyében egészen más nézet és elvek uralkodnak, s pedig végelemzésben, mikor agyon hajszolja egyik em-

ber, egyik osztály a másikat, akkor elfáradtan, elbágyadva, ezen isteni vigasztalás szelíden ölelő karjaiban talál menedéket.

Azonban, hogy e hitnek az emberiség boldogítására s megnyugtatózására kiható eredménye lehessen, szükséges, hogy az emberben levő isteni erő is ide irányosíttassék és emeltessék.

Az a láthatatlan erő, amelyet miért ne lehetne a föld lelkének nevezni, mint a minők a villám fény, delej, melegség, megvan ugyan minden testben, de hogy azzal valami szépet, dicsőt, jót lehessen kivinni, előbb össze kell halmozni, és ha lehet ezt a hasonlatot felhasználnom, éppen így kell, hogy minden törekvő a maga pályáján, így a pap is telítve legyen, s teljes meggyőződése legyen az Isten igazsága, gondviselése, mindenhatósága és az erkölcsi igazságok örökkévalóságáról. Mert e hit adja az inspirációt, e hit cselekedhetik csak csudákat.

E zembe jut, hogy mikor a Jézust tanításai közben nagy sokaság követte, egy beteg asszony érintette hátulról a Jézus palástját, gondolván, hogy csak ez által is meggyógyul, Jézus hátra fordulván így szólt: kicsoda érintett engem, mert érzem, hogy isteni erő származott ki belőlem, és az asszony az írások szava szerint meggyógyula.

Nem kell ugyan s nem lehet betű értelemben venni Jézusnak gyógyításait, halottak feltámasztását, gonosz lelkeknek kiűzését, de mégis, ha valaki hittel telítve, hogy úgy mondjam inspirálva szól a szerencsétlenhez, vigasztalja a kétségbeesőt, bátorítja az ügyefogyott árvát, s ha ezt éppen pap teszi, a kinek állásához van kötve, hiedelem szerint, hogy Isten embere, Isten szolgája, nem lehet hogy szavai gyógyítólag ne hassanak a beteg lélekre. A hervadó virágra elég egy kis harmatesepp is, majd felemeli kis fejét, mélyebben kezdi eresztetni gyökerét, és új életet szív magába. Sokat mondhatnék ez állítás bebizonyítására, elkezdve a szemnek, a melyben a lélek lakik, egy más szemre, a melyben szintén lélek lakik, hatásáról, a mely oly anyira ismeretes és ösztönszerűleg nyilatkozik különösen az ifju korban, azon babonásnak nevezett dologig, melyet közönségesen igézésnek neveznek, és mondhatnám még a művészet, a zene, a szónoklat és még sok dolognak lebilincselő hatását, melyek éppen ezek által nyilatkoznak.

Csak annyit mondok, hogy sokkal több lelki betege van a társadalomnak, minthogy hittel telített, inspirált lelkészekre minél többre szükség ne volna, s még pedig azon bibliai értelemben, amely azt mondja: *mindnyájan felszentelt papság vagytok*. Sokkal több ferde kinövéssek lidércz fénye vezet a szenvedő emberiséget, minthogy nagyon

is kívánatos ne volna, hogy levetkezvén már valahára a felekezeti gyűlölködést, a különböző vallásoknak egy pontban bár lenne érintkezésök, hogy egyesüljenek a józan hit, a keresztény morál igazságainak terjesztésében a felekezeties féltékenység és gyűlölködés bilincsei nélkül. Mert a Jézus az ő testamentumát, az evangéliumot nem hagyta sem a farizeusoknak, sem a sadduceusoknak, sem ebionitáknak, hanem azt mondta: *jertek én hozzám mindnyájan, a kik megfáradtatok és megterheltettek és én megnyugtatlak titeket.*

Valaki talán kérdehetné, miért mondom én mindezeket, amik legfeljebb pap beiktatására valók lehetnének? Azonban én mindezekkel csak a papi pálya egy fogalmi jegyét akartam kiemelni, a melyet én általában a legfontosabb és leglényegesebbnek hiszek és vallok, és ezt is csak azért, hogy rántalhassak azon forrásra, a melyből ötven éves papsága alatt jubiláns lelkész meritgette azt a lelkerőt és buzgóságot, melyek által kiérdemelte, hogy az egyház hivei, barátai, oly öröm és lelkesedéssel ünneplik ma ötven éves pályája évfordulóját. Hiszen ez egyháznak majd minden tagja az ő lelki gyermeke, kiknek ott volt a keresztelőjén és együtt imádkozott az édes anyával, s összefolyt azokkal kívánsága, midőn gyermekök sorsa felett elborongott lelkők a messzi jövőbe. Hiv és igaz oktatója volt az ifjaknak s bárminő pályán haladtak, gondos figyelője s igaz utmutatója volt, örvendett haladásukon s midőn már pályára léptek, barátjaivá fogadta.

Kritikus évek estek bele ötven éves papi pályája ciklusába itt ez egyházban, e nemes városban. Itt látta virradni az eddig nem érzett politikai szabadság hajnalát, itt lelkesült velők, a kik fájdalom már nagy részint sirban nyugosznak 50 éves papságának korszakába esik belé az a szomorú tíz év is, a midőn ember emberrel, barát barátjával még találkozni sem mert, a midőn sűrű fátyollal kellett a házi, a családi életet elborítani a kémkedő szemek előtt, a mikor csak egyegy tekintet és kézszorítás volt a néma jel és biztatás: hogy *jönni kell, még jönni fog egy jobb kor . .* és itt érte meg az új korszaknak is virradatát . . .

Egy spanyol költő a házak fedelit szellem által emeltette fel éj idején, hogy megmutogassa a házak titkait, bár ő nem kereste, önként tárták fel a családok lelkészök előtt a házi életnek buját, bánatját, örömét, keservét, soha sem élt vissza e bizalommal, őszintén részt vett örömeikben, fájdalmukban, s a legnagyobb szeretet és tisztelet környezte mindig, s veszi körül most is hivei, tanítványai s barátai részéről.

Hányszor halt meg ő eltemetett barátaival, midőn éjnek idején írásztala mellett lelkének sűrű könnyeit hullatta azon papiros betűire, a melylyel másnap eltemette, hányszor szorult össze előbb az ő szive, midőn megírta ama megható könyörgéseket, a melyekkel a barátinak barátját, testvérnének testvérít, férjnek feleségít, szülőknék gyermekét elimádkozta, hogy zokogják ő utána azt, a mit ő már megelőzőleg átszenvedett. Mindezek lelkének egy egy elszaggatott darabjai, s ha Prometheusznak saskeselyű által szaggatott szívének megújulása némi mesés hitet nem adna, azon lehetne csudálkozni, hogy ez 50 éves jubileumot ülő lelkésznek hogyan lehet még most is oly tiszta, nemes, buzgó szive és lelke, hivatali munkálkodásában. Azért, mert azon forrásból ivott, s mert azon megszentelt lelki vízből meritett, melyről a Jézus mondja: *a ki én belőlem iszik, soha meg nem szomjuzik.* Mert az Isten örök igazságának, gondviselésének, szeretetének hite és reménye paizszsal vevé őt körül, s mert ez a hit mindig megújította lelkének oly sokszor elszaggatott darabjait.

De nem folytatom tovább, későbbi időnek és más embernek lesz feladata életiratát teljes mértékben megírni. Én bevégzem egyházi beszédemet, a melynek ez alkalommal való megtartására, öreg korom s egyéb lelki fájdalmaim ellenére az ünnepelt lelkész iránti régi barátságunknak érzelme vezérelt csupán. Nem lehet azonban, hogy végül is ki ne fejezzem azon jól eső lelki örömet, melyet érzek, midőn látom, hogy ez egyházközség hivei a hála, a szeretet, a tisztelet oly szép nyilvánulását fejezik ki lelkészük ötven éves jubileumára rendezett örömmünnepélyen. Ugy tetszik nekem, mintha az égnek dicsősége ereszkednék le ez ünnepély alkalmával, s mintha az Istennek angyalai a megnyilatkozott egekből örvendező szárnycsattogással áldanak meg továbbra is a szent frigyet, mely lelkész és hiv népe között eddig is, most is és ezután leszen. Amen.

CSEGEZY LÁZLÓ.

---

# Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Második Rész.

## Orthodox politika és családügy.

### I. Fejezet.

(Folytatás.)

Ámde nem kell oly gonosznak vélni Révész Kálmánt, mint a milyennek első tekintetre látszik. Mert mint örömmel jegyzem meg, e családi érdekü megrovás elintézése után azt is elég kegyes megengedni, hogy én voltaképen csak annyiban állítottam Sztárait az unitarizmus úttörőjének, a mennyiben az ő versei ösmertették meg először a dunántuliakkal Arius igenis czáfolt és kárhóztatott vallását.

— No ha ezért Sztárait az unitarizmus úttörőjének, az újszerű hitelvek legelső hirdetésén fáradozónak képes állítani K. úr, ugyanezzel a joggal és fáradsággal akár Méliusz is unitár. apostolnak hirdetheti. (*Unit. Történetírás*: 14. l.)

Mily naiv némelykor a legtanultabb ember is, ha felekezeties elfogultság vagy ezzel *rokon* érdek vezeti! Néha még azt sem veszi észre, hogy legjobbnak gondolt érveivel egyenesen maga s a védelmezni akart ügy alatt vágja a fát.

Mindenek előtt sajnálattal kell konstatálnom, hogy Révész K., a dunántuli protestáns egyháztörténet szorgalmas buvára, nem tudja, hogy 1829-ben Wadasi Jankovich Miklós a *Tudományos Gyűjteményben* (VI. kt. 31—89.) egy nagy feltűnést keltő értekezéssel lépett fel a volt dunántuli unitáriusokról, mely értekezésben több meglepő állítás mellett Sztárai Mihályt nyíltan unitáriusnak vallotta s mely külön is kiadott értekezés elfogadható adatait munkám 112. 114. stb. lapján közöltem.

Nem tudja R. K. azt sem, hogy egy év mulva megfelelt Jankovichnak Gyöngyössy Benjámin zalatai lelkész Baranyából s Sztárait „az új arianizmus“ gyanuja alól az unitáriusok általános becsméréseivel szerencsésen kimentette (*Tud. Gyűjt.* 1830. V. 55—101.)

S nem tudja, hogy Gyöngyössy szabadszájú (vagy: *faragatlan*, ha jobban tetszik) mocskolódásaira Jánosfalvi Sándor István felelt meg, kimondván rövid ismertetése után megtámadott vallásának:

— A Gyöngyössy értelme szerint való erős kálvinista csak kálvinistának jó, de rossz kereszténynek. „Ha nem érteném irásából, hogy az érdemes apologia-író pap légyen, azt gondolnám, hogy azon magyar-

országi parasztok közül való, kik régebben azt gondolták, hogy az unitárius embernek szarvai vagynak; vagy ha ma esodák történnének, azt hinném, hogy egy a hét aluvók közül, ki ezelőtt 300 évvel az intolerans és miveletlen században elaludván; most ébredett fel s nem tudván, mely dicső változás történt azóta a vallásokra nézve is, az akkori miveletlenséggel szállalt meg.“ (*Tud. Gyűjt.* 1831. I. kt. 118—125.)

S nem tudja végezetül azt sem R. K., hogy „Lámpás Jánosfalvi Sándor István úrnak, a kolozsvári unitáriusok papjának“ czimzett válasziratát Gyöngyössy B. uramnak egyszerüen nem adta ki a *Tud. Gyűjtemény* érdemes szerkesztője, Vörösmarty Mihály, ki az unitáriusokat más oldalról tanulta megismerni. Nem adta ki, mondom, hanem letette mivelődéstörténeti adalékul a magyar nemzeti múzeumba. (Lásd *Szinnyei*: M. írók élete és munk. IV. 48. 49.)

Mindezeknek megtudása s az első unitárius polemiának megismerése után e század elejéről, talán Révész Kálmán is, az utolsóinak megindítója s aligha befejezője, meg fogja bocsátani nekem, hogy igénytelen művem 110. 111. lapján jónak láttam egy-két vonásban rámutatni, mennyiben mondhatta Jankovich Sztárait az unitárius eszmék első hirdetőjének a távol Dunántul.

Másodszor még ennél is nagyobb sajnálattal kell konstatálnom a tamáskodó Révész K. ellenében, hogy Mélius igenis hatalmas apostola lehetne ma az unitarizmusnak: csupán csak műveit kellene hozzáférhetőkké tenni az okulni vágyók előtt, hogy szentől-szemben láthassa és ismerhesse meg az olvasó közönség Kálvinnak ezt a hirdett magyar bajnokát, kinek „rustica et improba reluctatio“-ja legtöbbet ártott a lelkiismeret szabadságának hazánkban 300 évvel ezelőtt és a ki legtöbbet tett a prot. Magyarországbán a vallásos felvilágosodás eloltására.

A ki a szentháromság örök (mert nem létező!) titkát fűhöz, fához, a rózsához, violához, vízhez és a naphoz való hasonlítgatással akarja megfoghatóvá tenni; a ki emellett még azt is állítja, hogy mint egy háromfejű gyűrű, olyan az az imádatos szentháromság (e jeles bizonyság egykoru illustratióját lásd a magyar és lengyel unitár. papság „De falsa et vera unius Dei. . . cognitione“ cz. híres művének F. III. levelén) s hogy a Fiu istent az ó-testamentumban a lába különbözteti meg az Atyától, a kinek szerinte nincsen lába (*Nagy-ráradi Disp.* 122); a ki Arany Tamást hittudós vitaközásaiban ily pörilag torkolja le: „Ádám Isten parancsolatja ellen vétkezvén, megfosztatott Isten dicsőségétől: mezitelen és holt számába hagyták *Ádámot a tolvajok*“; a ki magának az istennek merészli ajánlgatni az ő hasonlíthatatlan bölcsességü hitoktató művét, a hol többek közt e durva *pia fraus*-t találja az erdélyi fejedelem elé, a ki előtt az ő hatalmas összeköttetéseiivel és szertelen nagy tudományával szeretett dicsekedni: „A jámbor Nagy Konstantin császárt is megtéríté Isten a *Servetus* eretnekségéből és mikor meg akarná égetni *Ariust*, hogy elhítette (értsd: *elámitotta*!) volt, megtagadá (az ő tudományát) Arius, *risszahazudá eretnekségét és a császár kezén megesküvék, hogy a Szentháromságot mondja lenni élő Istennek . . .* most (!) is az Isten azon

*szent lelkével cselekedjék!*“; a ki mind egy szálig megköveztette és égette volna az unitáriusokat s a „bűnnek zsirján hizlalt“ „pilises“ kath. papok, „kan“ kanonokok, „anyácza“ apácák és „lator“ barátok kardra hányását pedig, pórnépet, urakat egyaránt reájuk ingerelve, istennek jótetsző *áldozatként* dicsőíti<sup>1)</sup> (*Sámuel és királyok két kere:* 31. 171. 205. 233. 235. stb. lev.); a ki a kálvinista papokat segélyező kegyes asszonyokat a koldus Lázár túros lábait nyaldosó ebekhez szerette hasonlítani (munkáinak előszava s az 1567. debr. zsinat LXXI. cikkelyében) és egy főrangu nem épen fiatal urhölgyet azzal az igérettel igyekezett boldoggá tenni, hogy bőkezű dajkálkodását, a prédikátorok ajándékozgatásait, „drága hányt-alju ruhákkal és arannyal prémezett szoknyával“ fogja a Jézus az egekben megjutalmazni (*Balogh: Prot. egyh. tört. 90. Bod: Athenas. 172.*): egy ilyen legalant járó izlésű és gondolkozásu közlelkü predikátor, föl sem véve a felsorolt különféle Méliusi bölcsességek mellé a szent szitkokat és kenetes káromkodásokat, válogatott gorombaságokat és válogatlan rút kifejezéseket, minden másnál alkalmasabb az én meggyőződésem szerint arra, hogy az ily vezéralak mihamar megmutassa az értelmes közönségnek, hol lehet és *merre felé nincs* az

---

<sup>1)</sup> Csaknem hihetetlennek tünik fel e merésznek tetsző állítás az orthodox íróktól nem egyszer félrevezetett olvasóközönség szemében. Források hiányában vagy azok ritka volta miatt nem is könnyen győződhetni meg a fennebb mondotak igazságáról. A *pia fraus* hőseinek jámbor fantáziája helyett a következő legjellemzőbb nyilatkozatok világítanak reá élethíven e középkori próféta kegyes alakjára:

— Vágjátok le a Baal papjait, miként Ilyés levágatja a községgel a Baal papjait: most is fejedelmek vágjátok le a Baal miséző parázna papjait! Eltörtétték az propheták a bálványokat, az oltárokat az községgel, a fejedelemmel, mint az Mózes, Josaphat, Asa: hát ti is azt miveljétek! Nem jámbor hát az, a ki azt mondja, hogy a praedikátornak nem szabad a fejedelemmel, községgel megöletni a gonosztevőket... (*És ugyan kik ezek a gonosztevők?*) Szegény tótok (értsd lutheranusok), ráczok (görög keletiek), pápisták ilyen bűvösök-bájosok (irtsd: ha álra méltó bálványozók, ördögösök) vagytok: Isten elveszt ezekért! (*S ugyan mily istenes módon?*) Jehu a bálványimádás színe alatt begyűfteti a Baal papjait és levágatja. O keresztyén fejedelmek! bezzeg jó volna tinctek is már egyszer a Baal pápista, pogán, bálványozó papjait és barátit begyűftenetek: vágatnátok le, mint az Ilyés! Jó volna *most is ilyen álnokságos haszonnal* (finis sanctificat!...) cselekednetek ti fejedelmek a Baal papjai ellen. (*És ha az urak nem hallgatnak e kegyes tanításokra?*) Nosza ti is szegény púrok! rontsátok az ördögöt, az Baal házát, templomát, oltárát, minden szerzőmát; mert látjátok, hogy az hitlen urak nem mivelik. (*S mi legyen már most summája e Méliusi bölcs oktatásoknak?*) Lássátok! Josias mindent ugy rontat az ördögében, hogy a bibliából és az Isten emberétül ért: ti is hát azt miveljétek! Josias mind levágatja az Baal papjait. Ur Isten! bezzeg jó volna, ha az Ur erre gerjesztene egy jámbor Josiást, a ki a kövér, szegén ember vérével, ország jüvedelmével hizlalt pilises papokat, cardinálokat, érsekeket, püspököket, barátokat, apácákat megáldozná! (Mélius bibliája: *Sámuel és királyok két könyve.* Fol. 171. 219. és 205. 208. 233.)

Lecky Knoxo<sup>4</sup>, Kálvin legkitünőbb tanítványát, nem ok nélkül a gyilkosság apostolának nevezte. Nem tudom, milyen nevet érdemelne a mi Méliusunk ilyen kegyes bibliamagyarázatai után!

a keresett igazság. Az éjtszakai vak sötétség is, ugy gondolom, igen hathatós szószóló a déli verőfény kedvesebb ragyogása mellett. . . .

Avagy tudja-e azt nem sok szerencsével gunyolóódó ifju kritikusom, hogy a XVI. sz.-ban oly nagy erővel felébredt unitárius vallásnak ki az első igazi alapvetője? Senki más, mint a legorthodoxabb Kálvin János, a rationalismusnak a hit kérdéseibe Zwingli után első bevívője. Ha ő később nem találja egy prot. reformatorhoz illőnek máglyát rakatni theologiai ellenfele alá, aligha ragadja meg annyira a gondolkodó elméket az antitrinitarius elvek fontossága, melyek egy izben már megváltoztatták a catholicismusba elmerülő világnak arczulatát s a XVI. sz.-ban is alkalmasnak látszottak arra, hogy a rationalis felvilágosodás segélyével meggátolják a megállani készülő protestantismusnak az orthodoxia halálveszes örvényébe visszasüljedését. A kegyes Kálvin kegyetlen emberáldozatai nélkül talán sokáig a tudatlanság homályában borongva szendergett volna a Servet, Socini Lelio s még egy-két kiválasztottnak elméjében már-már derengeni kezdő világosság s a philosophia és kereszténység örök igazsági egy szűkebb körben terjednek vala el s évszázak mulva is talán csak a legfelsőbb tizezernek legfőbb kincseit képezhették volna s talán sohasem lépnek oly elszántan hódításra vagy martyr-koronára készen a profan vulgus és vak bigotteria elé. Szóval a genfi máglya borzalmas tüze nélkül e merésznek tetsző eszmék sohasem gyujtottak volna lángra annyi ezer hívő lelket a legszabadabb országokban és talán sohasem jegeződtek volna vallássá a gondolkozástól oly szerencsésen elszoktatott mindenthívő ker. néptömegekben. Béza leg-hitelesb tanum e fejtegetés igaz voltára nézve egyfelől (*Porter*: 59) és Arany Tamás példája másfelől, a kit senki más, mint magának Kálvinnak Servettel vitázó 1559-iki *Institutio*-ja avatott fel az örökre eltiporni vélt igazság elszánt bajnokává, hogy lenne a Genfből sok időre száműzött unitárizmusnak első magyar apostola épen a magyarság szivében, a már három év óta kálvinista Debreczenben

Ime tehát a magyar egyháztörténelmet nemcsak a családi tűz-hely melegénél mivelgetők előtt nem kis igazsággal vehettem fel e messzi vidék érdekes multjából „a legapróbb adatokat is összegyűjtő“ munkámba a Dunántúl első nagyobb reformátorának, Sztárai Mihály-nak működését, ki méltányló elismerésem szerint: „nemcsak hogy az Úr igéjét kiváló tisztaságban hirdeté, de módot nyujtott egyszersmind Athanasius és Ariusról kiadott művében arra is, hogy a kálvinizmusba (itt helyesebben: reformatióba) avatott hivek az egyistenhitűség elveit is minél hamarabb megismerjék.“ (*Unit. Magyarország.* 111)

— Hasonló sajátosságos logikát veszünk észre — jegyzi meg Révész K. — Kanyaró következő fejtegetésében: „János Zsigmond kora halálát emlegetik gunyolóan orthodox atyánkiai az unitárizmus bukása-képen Erdélyben. Mi nem találunk gunyolni valót e napon, mely a protestantizmus hanyatlásának napja Magyarországon. — János Zs. halála buktatta meg Dávid Ferenczet. Dávid F. bukása hozta be Erdélybe a jezsuitákat. E jezsuiták térítették meg Kolozsváron Pázmány Pétert, ki kezét

fogva II. Ferdinánddal, a János Zsigmondnak szánt ara fiával, visszatértette katolikus hitre a már protestáns Magyarországot.“ (*Unit. Magyarországon*. 225.)

— Ugyan ugy-e? gunyolódik e „*hasonló* sajtáságos logikán“ magát igen jól mulató Révész Kálmán. „Hát való *komoly* történeti munkába az ilyen feltételes consequentiákon épült okoskodás? Még megérjük, hogy legközelebb e fajta problémákról fognak történeti művek megjelenni: *Mi történik, ha Luther nem németnek, de olasznak születik? Mi történik, ha a nagy Napoleon születése előtt meghal? Mi történik, ha Moltke francia marechal lesz?* és így tovább, ad infinitum.“ (*Unitár. Történetírás*. 14. 15.)

Sokkal kevesebb módja volna Révész Kálmánnak magát mulatozni, ha az olvasói gaudiumának kitett sorokkal együtt bemutatja egyszersmind a hozzájuk fűzött megerősítő idézetet is, mely Magyarország legnagyobb történetírójának, Szalay Lászlónak, tollából imigyen hangzik:

— Máriát a stájer Károly nyerte el s így lőn az *unitár. erdélyi fejedelmnek szánt* ara II. Ferdinánd anyjává s a befolyás által, melyet fiára gyakorolt, az ellenreformatio eszközlője. Szalay: Adalékok a m. nemzet tört.-hez. Pest, 1861. 230. (*Unitár. Magyarországon*: 225.)

S a legkisebb kedvet sem érezne magában R. ily bohóskodó tréfára, ha jól megérti vala a nyomban reá következő rajzát Pázmány fellépésének, a kinek elvesztése sok időre csaknem az egész protestáns ügy bukása volt hazánkban s a ki egymagában is elég alkalmas volna megmenteni annak a derekasan kigunyolt logikának hitelét. Fölhivom az érdeklődő olvasót, ne sajnálja megtekinteni a szóban forgó helyet s ott találja a lesujtó adatokat, mely oktalan eljárással tette tönkre a vakbuzgó orthodoxok egyházi és világi politikája ügy Erdélyben, mint Magyarországon a virágzó protestantismust. (225.226. V. ö. 218—223. l.) S mindezekről az „elfogulatlan“ Révész K. egy árva hanggal sem emlékezik. Ő neki csak az ellen az egy feltételes consequentia ellen van kifogása, a mit mindjárt legelől pillant meg; holott hátrább a sokkal fogasabb is szemébe akadhatott volna. Nekem úgy rémlik, mintha ifjú kritikusom a végelgyengülésben szenvedő protestáns orthodoxiával egyetemben azon sashoz hasonlítana, a mely szívesen elszalasztja akár a tuzokot is, csakhogy megfoghasson egy kövérnek tetsző szunyogot, melynek dongása sérti az ő kényes — füleit.

„Hát való *komoly* tört. munkába az ilyen feltételes consequentiákon épült okoskodás? kérdi a képzelt hibán elképpendő Révész K. Való bizony az *ilyen*, — felelhetnénk e jóakaró naiv csudálkozásra. De az olyan oktalan okoskodás, a milyent R. K. fantáziája e helyhez köt, a legkevésbbé sem való. S hálás elismeréssel fogadhatjuk, ha örökös figyelme résen áll s személyválogatás nélkül rendre utasítja mindazokat, a kik Klio fenségés redőit oly komikus vonásokkal torzítják el.

Fájdalom! nem volt ez mindég így s beléestek a „feltételes consequentiás okoskodás“ szédületes örvényébe olyan elismert nagy-

ságok is, a kikiről ez emberi gyarlóságot, ha csak távolról is feltételezzük, dehogyan ütöttünk volna zajt szerencsés felfödözésünkből.

Avagy nyisd fel nyájas olvasó a te két szemeidet és csudálkozzál a józan emberi ész ilyen meglepő tévedésein.

Egy „*Méliusz P. emlékezete*“ cz. igen „komoly tört. munkában“ (nyomtatott Debreczenben, ennyi esztendőben: 1873.) ilyen szemem szedett „feltételes consequentiás okoskodásokon“ épülhetünk:

— Ha Debreczen a reformációt be nem veszi . . . vagy más szavakkal: ha Debreczen multjából *kigondoljuk*, kiveszszük az iskolákat, nyomdát s nemzeti nyelvű istentiszteletet, továbbá az európai műveltség színvonalán állott s külföldön is utazott és tanult papokat (mint pl. a jó Révész Imrét, ki Bécsben járt vala). . . ha mondom, mindezeket kiveszszük Debreczen multjából: mi marad ott? Aligha több értékű *valami*, mint pl. egy *Szolnok* vagy *Szeged*; sőt *talán annyi sem.* (23. l.)

Úgy tetszik, mintha e feltételes okoskodás meglepő híven illeszkednék ahhoz a remek mintához, a melyet R. K. ily csattanósan fejezett ki az ő felvont szemöldökű megróvásában: „*Mi történik, ha Luther nem németnek, de olasznak születik?*“ Azaz más szavakkal: mi történik, ha Debreczen városa pápista marad s eszébe sem jut kálvinista magyarnak fölsapni . . .

Egy másik „*Kálvin élete*“ című szintén igen kitünően „komoly tört. munkában“ (Nyomódott Debreczenben, 1864.) szintén ilyen jeles consequentiás gondolatgyöngyökben gyönyörködhetünk:

— Azt *minden esetre* (!) állíthatjuk, hogy hazánk sorsának folyása *bizonynyal* más irányú és *más* eredményű lett volna, ha itt a reformatio *s különösen a kálvinizmus* (!) létre nem jő és nyilvános államjogi értékre nem emelkedik. (333. l.)

Úgy rémlik nekünk, mintha itt szintén ugyanarra az égetően fontos kérdésre keresse a tudós szerző feleletet, a mit a szillemes Révész K. ily világos alakban fejezett ki: „*Mi történik, ha a nagy Napoleon születése előtt meghal.*“ Azaz „mutató nomine“ másik Révészünk szerint: mi történik, ha a *dicső* kálvinizmus itt Magyarországon *még csak meg sem születik.*

Ugyancsak az elébb említettük „*Méliusz P. emlékezete*“ cz. szintén a legkitünőbbben „komoly tört. munkában“ (Nyomtatódott stb) igen nagy meglepődésünkre még ezt a jeles elmeszüleményt is olvashatjuk:

— Egyenesen és *komolyan* kérdésbe tehetjük, hogy vajjon ha a magyar nemzet *egyeteme* vagy többsége az unitarizmust bevette volna: a *magyar nemzetiség*, a magyar *alkotmány* és állami *önállóság* is nem lett volna-e *századokra*, sőt örökre *semmivé?* *Igenis*, mert . . . *én előttem legalább* semmi legkisebb kétség sincs abban, hogy *egy* unitár. magyar nemzet s *egy* unitáriusok által védett magyar nemzetiség, alkotmány és állami önállóság nem sok idő mulva mindenestől eltöröltetett, elenyészett volna a föld színéről. (27. 28. l.)

Ha ezúttal sem csalódunk, szakasztott mása ennek a Révész K. megbotránkozásának harmadik jeles próbaköve is: „*Mi történik, ha Moltke francia marcehal lesz.*“ Mert bizony-bizony mondom,

legfeljebb csak az történhetett volna, hogy a munkás, előrelátó és korántsem praedestinációs bölcsességű hadvezér csakhamar rendbeszedte volna Kálvin mulatni szerető földieit, gondoskodott volna nem a zwei kinder-systemről, hanem a kellő számú ép testű és lelkű, egyszerű erkölcsökben és szigorú fegyelemben nevelkedett hadfiakról s megverte volna a nemzetnek összetartó erejével a hódításra felkészült németeket minden bizonynyal s megverte és legyőzte volna annál is inkább, mert, mint azt ma már az iskolás gyermekek is tudják, nincs a politikában vallás egész Európában — a harmincz éves háború óta.

Világért sem terjeszkedtem volna ki Révész Imre történetírói működésének e szembetűnő gyöngességére, elnézéssel lévén az erősnek látszó meggyőződés iránt, ha annak látásköre a szomszédos homokbuczkákon nem is terjed túl; ámde elragadott azon nem várt előzékenység, hogy kritikussom az ő kitűnő műve legvégén is a legkitűnőbb alkalmat nyújtja kimutatnom mennyire nem ismeri ő tudományos működését azoknak, a kiket oly nagy hévvel megvédelmezett a „legnagyobb elfogultságban és igazságtalanságban“ vakoskodó „unitárius történetírás“ ellen.

Talán elég lesz most annyit kimondanom, hogy a tudós Révész Imrének éppen egyik legjellemzőbb tulajdonsága, mint történetírónak, a fiától oly kegyeletlen módon kigunyolt „feltételes consequentiákon épült“ okoskodás. Akár egy ó-testamentumi próféta, oly csalatkozhatatlanul meg tudja jövendölni, mi volna és mi nem volna, ha ez, vagy az, vagy amaz így, vagy úgy, avagy amúgy volna vagy nem volna, avagy ha éppenséggel semmiképpen sem volna. A mi legérdekesebb, előre irányított föltételes következtetései mindig éppen a keresett szög fejére találnak, mert mindig az jött ki pontosan az okoskodott dologból, a mi a legkivánatosabban beleillett a nagy férfinak vajdó terveibe s egy-egy rettenetes „szellemi ágyuként“ szolgált a hitetlen *pojányok* és *nihilisták* elijesztésére.

Mivel Révész Kálmán, mint jól tudjuk, e ponton sem adna kész hitelt az előtte oly rossz hirben álló unitárius történetírásnak, tanácsos egynehány meggyőző példával illusztrálni imént elmondott jellemzésünket.

Révész Imre főmunkájából, a „*Kálvin életéből*“, mindjárt legelől a 21-ik lapon megtudja azt a jámbor olvasó, hogy 1534-ben találkozott Servettel legelőször Kálvin s megtudja azt is, vajha soha többé ne találkozott volna vele másodszer. A következő 22-ik lapon pedig már arról értesül ugyanazon jámbor olvasó: vajha mégis találkozott volna, akkor talán K. megtérítette volna őt s nem kellett volna később köztük a máglyának befejezni a vitát.

A 172. lapon már arról értesül a kíváncsi olvasó, mint vagy miként lesz, „ha Servet álláspontját a lehető legkedvezőbben akarjuk is felfogni.“ A 198. lapon pedig arról győződhetik meg, hogy ha Servetet a kath. Vienneben találják vala kivégezni, az egész esemény jelentéstelenül elenyészik; sőt méltónak sem találja följegyezni a történelem. Szintén ily pórul jár a boldogtalan spanyol a 203. lapon

is, mert: „ha számára Genfben máglyát nem gyujtanak, nevét és emlékezetét aligha fogja ösmerni a késő nemzedék.“

A „legnagyobb“ Kálvinnak már sokkal jobban megy dolga Révészünknel. Így a 91. lapon megtudjuk róla, mi lett volna, ha ő csupán a közkedvességre tekint. A 145. lap megmondja, mi lett volna magával Kálvinnal, ha ő neki eszébe jut német vagy angol földön élni. (V. ö. *Ha Luther olvasznak születik* etc.) Az 52. és 53. lap arra int: ne feledjük el kérdésbe tenni, „ha vajjon mi lett volna Genfből s a reformatio ügyéből“ a nagy Kálvin szigorú, s *ha úgy tetszik*, sötét szelleme nélkül. (V. ö. „Ha a nagy Napoleon“ stb.) A 80. lap azt is kimondja, hogy „ha Kálvin az ő szenvedélyein még kevésbé uralkodott volna,“ akkor sokkal — szelidebb lett volna s ellenségei is iránta bizonyára kiméletesebbek lettek volna. (V. ö. az ismert harctsi indulóval: „*Ha Moltke francia marsal . . .*“)

Nem szabad szem elől eltéveszteni, hogy maga Kálvin is nagy mestere az ilyen próféciáknak. Csaknem szükségtelen ráutalnunk, mily híven megjósolta 1546-ban, mi történik, *ha* Servet valaha Genfbe jő s *ha* ő neki lesz ott még valami hatalma. (*Kálvin élete*: 175.) Ugyanő, *ha Isten nem támogatta volna őt saját karjaival*, nem birta volna ki a sujtoló csapásokat. (165.) Később is, *ha* szabadon választhatna, inkább szeretné, hogy a pápisták *egyszer* megégessék, mint a saját kálvinistáival való folytonos vesződést. (205.) Ily szerű kegyes okoskodásainak bokros példáit lásd leveleiben (*Kálvin élete*: 37. 78. 140—142. 204—206.) és főművében. (*Institutio*: IV. kv. V. r. 5. 8. 10—13. és VII. r. 27—29.)

Mint alkalmunk nyílt meggyőződni, az orthodox gondolkozásnak egyik legkitünőbb czimervonása a tájékozatlan Révész K.-tól oly gunyosan lenézett feltételes okoskodás. Hogy mennyire beillik orthodoxaink jellemképébe, azt hiteles bizonyságokkal legott kimutatjuk. Hadd beszéljenek ő magok a modern tudományos felfogás előtt ködként szétfosló orthodox nagyságok s hadd viseljék teljes mértékben szépséges szavaiknak erkölcsi felelősségét. Mert mind a nagy Révész Imrénél, mind a legnagyobb Kálvinnál az elébb még csak ártatlanul prófétálgató gyanígtatás szükség esetén, vagy kedvező körülmények között tüstént a legmerészebb gyanúsítássá válik: a virágok közt imént szengyönyörködtető himes-hamis pillangó mihamar fölveszi az orthodoxia hasznos konyhakertjébe nagyon is beillő rút hernyóköntösét.

Révész Imre „*Kálvin életének*“ 179-ik lapjáról pl. megtudjuk, mit felelt volna Servet, ha a genfi vendéglőben a vendégek tőle megkérdezték volna, ha házas-e vagy sem. A köv. lapon már arról is értesülünk, hogy Servet Genfben a libertinizmus legalkalmasabb prófétája lett volna, ha ez a párt Kálvin felett győzött volna s ha e győzelmet Genfben Servet megvárta volna. Ugyancsak a kath. Servet esetéhez kövte Révész „*Méliusz P. emlékezete*“ 30-ik lapján megantítja még arra is debreczeni híveit, mit miveltek volna hajdan az unitáriusok, ha hatalomhoz jutottak volna, kik *úgy látszik*, a boszszuállástól és vértől nem valami nagyon iszonyodtak . . . *volna*.

Másfelől Kálvinunk saját kijelentése szerint „még *ha* akarná“, sem bizhatnék az ő félrehozó genfi papjaiban (*U. o.* 108.) Ugyanő nem bizik a pápákban sem, „*ha* a személyekre kezd menni.“ „Mert a *titkon* ő nállok való theologia“ 1-ső ágazatja az, hogy nincs Isten; 2-ik: Krisztus tanítása mind hazugság; 3-ik: nincs mennyország, se pokol. „Tudom jóllehet, hogy *nincsenek* mind ilyen értelemben és hogy *kevesen* is legyenek, a kik így merjenek szólni; de mindazáltal ugyanez volt már régtől fogva a pápáknak *köz religiójok és hitök.*“ (*Instit.* IV. kv. VII. r. 27. Molnárnál: 1184. l.) Ugyancsak Kálvin szerint Pál apostol nevezte el a római pápát Antikrisztusnak. (*Inst.* IV. kv. VII. r. 25.) S ugyanez a Kálvin Pál apostola *Korintusban nem ment volna el a misére, ha lett volna is Korintusban mise.* (III. kv. XIX. r. 13.)

„Már ezt a nap sem állhatja“, mondhatná bölcsen erre a „régii jó orthodox kálvinista énekel“ az aligha orthodox Révész K. Ha az ég leszakadna, valamennyi pacsirtát agyonütné, így jellemzi szintén olyan napfényes igazsággal a feltételes okoskodásokat a francia Kálvinnál jóval józanabb francia közmondás. Mig a magyar egyszerűen a „*ha*’-ra, e cigány praepositióra, semmit sem ad; bár azt elősmeri, hogy nagy dolog volna, ha a Dunában víz nem volna.

Lám-lám, még a „rendületlen következetességü“ nagy Kálvin is, a „rendkívüli erejü dialecticus és polemikus, kihez fogható, Révész I. szerint, az összes irodalom vajmi keveset mutathat fel“, a ki „a legszigorubb következetesség hive volt tanban szintugy, mint életben“ (Kálv. élete: 21. 53.), mennyire megcsuszik, sőt el is vágódik néha a logika sikamlós jegén; de sőt ugy jár nem egy ízben még abban a nagy művében is, melyre egész élete erejét reá pazarolta. Orthodoxaink tömjénezése szerint: „az összes theologiai irodalomnak egyik örökértékü remekművében“ is a „hasonló sajátságos logikának“ nem egy jellemző példájára találunk.

— Azok, a kik azt tanítják, így szól Kálván, hogy szent Pál abban (a Galatabéliekhöz írott levélben, III. 13. és V. 1.) csak a czeremoniáknak szabadságáért tusakodják, *bolond magyarázók* legyenek, az ő erősítő beszédinek helyeiből megbizonyittatik. S a nagyon is gyöngye megbizonyítás után: „*Megengedem örömet, hogy ott szent Pál az czeremoniákról szóljon.*“ (*Inst.* III. kv. XIX. r. 3.)

Ismét: „*Megvallom* bizonyára, hogy ez is igen jó meggondolással végeztetett legyen a laodiceai conciliumban, hogy a köznépen ne álljon a választás.“ (*Inst.* IV. kv. IV. r. 12) Pár lappal hátrább meg, mikor a kath. papokat szidni kell: „*Hazudnak* pedig, midőn azt mondják, hogy e dolog jobbitásnak és orvosságának okáért hozott legyen bé.“ (*U. o.* IV. kv. V. r. 2. és 3.)

Valóban mindehhez csak a 300 év óta javitgatott Károlyi-biblia „hasonló sajátságos logikáját“ vethetnök méltó koronául:

— Annakokáért kijövéen az Úrnak Angyala, levága az Assiria-beliek seregében 185,000 embert. *És mikor felköltek volna reggel; imé mindnyáján halva feküsznek vala.* (*Ésa.* XXXVII. 36.)

Még csak a Kálvin tettei és elvei közt felöltő különbségre kellene röviden rámutatnom, hogy az olvasó előtt azonnal a legvi-

lágosabb legyen, mily végzetes keringő utakra tévedt igen gyakran az ő valóban „sajátságos“ orthodox logikája. De azt hiszem, hogy már az eddig megismertek után is bátran megkérdezhetném Révész Kálmántól: ugyan miért nem tudta elnézni igénytelen művemben csak árnyékát is annak a több mint „sajátságos“ logikának, melynek „hasonló“ volta az ő minden orthodoxért lelkesülni látszó szívében csak szerető rokoni hurokat pendíthetett volna meg. Vagy talán csak akkor szokott megszólalni az a „némán nem maradható kálvinista öntudat“ (6. l.), mikor a Kálvinorthodoxiaért nem annyira a tudomány, mint sokkal inkább a veszélyeztetett családügy érdekében kell sikra szállani? Ugy rémlik nekem, tanácsos lett volna a megvívandó harc mezején előbb egy kicsinyt széttekingetni s számot vetni azzal a megfontolásra méltó körülménnyel, vajjon nem történhetik-e meg, a mi már régen is megtörtént, hogy a Seregek Urának nevében bizakodó kicsiny Dávid parittyával is leverte a vele szemben álló rozsdás Goliáthot.

A Kálvinorthodoxiát értem e már végét járó Goliáthon. Révész K.-t sokkal kisebb termetre teremtette az ég, hogysen őt az órájakkal összetéveszthetném. Hasznosan fog ő munkálni a maga terén, mely korántsem az orthodoxiának dudvaktól fölvert, kietlen s ím! tövises mezeje. Kiadta ő már évekkel ezelőtt atyja bajtársainak, a „*Révész Imre nevét hiában felvevő*“ orthodoxoknak az útát. Jámbor orthodoxaink okulására, kiket Szent Pál óta annyian oda hagytak, hadd „figuráljon itt“ egy tanulságos nyilatkozat, mely jellemző világot vet az „*Unitárius Történetírás*“ ifju szerzőjének családi érdekektől még föl nem zavart józan gondolkozására.

1890-ben egynehány orth. korifeus oly Kálvinegyletet akart alapítani az alföldön, mely tört. alapon állva, a helvét hitvallás zászlaját lobogtassa. A *Szabad Egyház*-ban közzétett felhívás keseregve kifakadt: „Mégis szégyen, hogy *hitvallásunkat naponként bántják* a mi pénzünkön fentartott testületek *tanárai.*“ A „*Dunántúli Prot. Lap*“ 10-ik sz.-ában felelt meg a pápai theol. akadémia érdekelt tanára Révész K., ki már akkor „az ev. keresztyénséget *nem szükségképen*“ a helvét hitvallásban találta. Egyik orth. lelkész erre ilyen szavakkal válaszolt:

— Én azokat tartom hűtlen és rossz reformátusoknak, kik örökösen a heidelbergi kátét és helvét hitvallást ostromolják és gunyolják, agnosticizmust, skepticizmust és *unitárizmust* prédikálnak s a pozitív tört. alapon állók ellen, mihelyt mukkanni mernek, valóságos hajtóvadászatot indítanak. Ilyenek ellen küzdött a dicső emlékü Révész Imre élete fogytáig . . . Különben az actio reactiót szűlt mindig. Ugy lesz nálunk is, mert *még (!)* az eszme, az igazság, melyért Révész I. buzgott és *dicső harcokat vívott*, nem halt ki, sem a szívekben az azokért lángolás *utolsó (!) szikrája nem aludt ki.*

Révész K. a zsémbes orth. atyafinak feelve, hajlandó volt megengedni, hogy: jeder Mensch kann selig werden nach seiner Façon. E kegyesen hangzó megengedés mellett azonban a következő szavakkal vontta ki az illetéktelen családi tekintélyü támaszokat a kétségbeesett orthodox atyafiak alól:

— Szigorú és kizárólagos confessionalista álláspontjuk igazolására . . . még arra is folytonosan hivatkoznak, hogy *ők a Révész Imre álláspontján vannak s a R. I. szellemének örökösei, munkájának folytatói* . . . Révész I. a maga . . . hittani álláspontját legtüzetesebben az 1872. évi „*Iggyelmező*“ III. IV. füzetében fejtette ki. *Melegén ajánlom* mindazoknak, kik oly gyakran szokták és szeretik *felvenni* és fájdalom néha „*hiába*“ a R. I. nevét, hogy ne csak olvassák, de tanulmányozzák is ezen nagyfontosságú (!) apologetico-polemicus cikksorozatot. Megláthatják belőle, hogy R. I. az ev. protestantismus alaptanaira nézve a prot. külföldön nagy hatással működő „Evang. Szövetség“ eredeti programjával értett egyet; *de azt schol sem mondja, hogy a helyét hitvallással vagy a heidelbergi kitéval; megláthatják, hogy éppen R. I. volt az, a ki a lelkészi, tanári s más hivatalos esküformákból a helyét hitvalláshoz való korábbi erős lekötötést mindenütt elhagyta; megláthatják, hogy szerinte „a felekezetek alaptanai“ (értsd: Krisztus tanítása) iránti hűség nem egyértelmű a konfessiókhoz (értsd: Kálvin tanításához) való szigorú lekötötéssel; megláthatják, hogy ugyancsak R. I. szerint „a valódi tiszta ker vallás a lehető legtökéletesebb, sőt az egyetlen tökéletes vallás . . . mely egykor valódi világvallássá leud és pedig a nélkül, hogy e végre pl. az egész világnak kálvinistává kellene lennie.“ (Révész Kálmán-nál is ezzel az ékesszóló kiemeléssel.)*

— Nem hiszem, folytatja R. K., hogy (a „mukáni merő“ orthodoxok) helyeselnék és aláírnák R. I. fentebbi nyilatkozatait. . . De az már nem szabad, hogy ugyanők ennek daczára folytonosan R. I. valódi követőinek és szellemi utódainak hirdessék magukat; sőt e mellett még éppen ellenem is a R. I. névvel jöjjenek s párducztól származott gyáva nyulat emlegessenek. A sas csakugyan sast nemz; a párducztól a természet rendje szerint nyul sohasem származhatik; hanem sas szárnya alá bujó ökörszemek és maguknak párduczbőrben tetszelgő nyulacskáik, fájdalom, mindig voltak, vannak és lesznek; bár a világ előbb-utóbb észreveszi a *pia fraust* és kiugrasztja a párduczbőről a nyulacskákat! (*Dunántúli Prot. Lap.* 1890. 191—195.)

Alig lehetne az itt bemutatott Révész K. lelkétől lelkezett gyönyörűséges szavakhoz valamit hozzátenni. Azt mondanunk sem kell, hogy benne reménykedő orthodoxusait még egyszer komolyan megintí: az Úrtól *netalán* nyert talentomaikat az anyaszentegyház közjavára *ne ferde utakon-módokon*, hanem a *valódi helyes irányban* igyekezzenek gyümölcsöztetni. „*A kegyelem (!) Istene vezérelje őket erre!*“

Világosan megérthetjük ezek után valódi mivoltát Révész K. fellépésének, ki mint „igaz kálvinista“ a régi Kálvinegyház hősi védelmét írta föl zászlójára s valójában csak puszta személykultuszú és egész munkájából kiviláglik, hogy komolyabb mérkőzés helyett, csupán csak a veszedelmesen megingott, nagyon is modern családi tekintélyt óhajtotta volna fellépésével helyreállítani. Jóllehet okkal elmondhatnók, hogy egyetlen számottevő történeti adatot sem találunk Kálvin egyházának védelmére a jó barátok seregétől oly zajosan üdvözölt jelentős művecskében; azt mégis a legtéljesebb nyilt-

sággal el kell ösmernünk, hogy a szerző sehol sem mulasztotta el mindazt szorgalmasan kifejteni, a mi távolról is a Révészhez tartozott. S ebbeli buzgóságában odáig elment végtére, hogy még azt is szemére hányja az unitárius történetírónak: Szász Károlyt hogyan merészelte fölébe emelni Révész Imrének . . .

— „Kálvin és Servet,“ így vélekedik Révész K., „a hitviták tüzeiben *egyaránt* megfeledeztek egymás iránt való felebaráti kötelességeikről, kölcsönösen szidalmazták és gyűlölték egymást. Mi jögon lehet azért az egyiket az égig (?) emelni, a másikat a földig (!) legyalázni ?!“ Eennyit mond e helyen Révész K. a védelmébe fogadott Kálvinorthodoxia mentéségre. „De *mi jögon* állítja továbbá Kanyaró,“ fűzi hozzá mindjárt az ő személyes sérelmét, „hogy a Servetpör előadásában *Szász Károly sokkal nemesebb lelkű és igazabb őszinteségű, mint Révész Imre?*“ (Unit. Történetírás. 8. l.)

Úgy arányzom, eléggé megfeleltem e kíváncsi kérdezősködésekre a fennebbiekben. S felfogásom szerint a Révész Kálmánánál ily saját-szerűleg megnyilatkozó „tisztá“ igazságszeretet után bárkitől megérdemelné a Méliust méltán leczkézte!ő Dudichra való illetéktelen hivatkozásért (16. l.), hogy fennebb a közönség szeme elé állított 1890-beli nyilatkozatának utolsó sorait az ő saját fejére olvassa. Megérdemelné ezenkívül Molnár Aladár megróvó kijelentését is a legalább őszinte meggyőződésből orthodox Filórol:

— Erélyesen vissza kellett utasítani, hogy szerző saját megsértett hiuságának személyeskedő ügyét ne tolja föl a ref. egyház közérdekű ügyévé! (*Prot. E. és I. Lap.* 1863. 1357.)

Azonban én az eddig előadottak után, melyekben a lehetőségig törekedtem arra, nehogy untalan csak üres szalmát csépeljek, megelégszem azzal a lélekfőlemelő viszonzással, hogy Révész K. tudós barátjának vállveregető kritikáját olvasóim elé tárjam. Szóts Farkas, ki lapja 13-ik számában (talán a *Sárospataki Lapok* hatása alatt) még kész szívvel elősmer a megjelent unit. egyháztörténeti műről ilyesmit: „Nagy szorgalommal, széleskörű tárgyismerettel, szép előadásban, *de* erős unitárius szellemben írott könyv,“ lapja következő számában Révész K. fellépésére már sokkal zengzetesebb hírokat penget. Szerinte Révész K. jeles művének:

— *Egyik* czélja, hogy Révész Imre emlékének *minden ok és alap nélkül* történt *durva megtámadását* a fini kegyelet egész buzgóságával, de egyszersmind a *tiszta igazság nevében* a leghatározottabban viszszautasítsa. Valóban *aggasztó*, sőt *megdöbentő* az a gyűlöletes elfogultság és torzító igaztalanság, melylyel Kanyaró a Kálvin, Knox (?) s a hazai reformatusok közül Meliusz, Veresmarti Illyés, Geleji Katona (és Révész Imre ?) egyéniségét és jellemét megítéli . . . *Mintha kialudt volna az ily lélekből a keresztyén felebaráti szeretet és evangéliumi (!) igazság lángja.* Az ily . . . felekezeteskedéssel szemben *egészen jogosult a komoly és férfias visszautasítás amaz erélye, mely a Révész brochurjében megszólalt.* (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1891. 14. sz.)

A *Debreczeni Prot. Lap* is csakhamar felemelte szavát: „Üdvözljük Révész K barátunkat, hogy nem hagyja szó nélkül azon

sok történeti elferditést, elfogult szellemben írott állítást, melyektől *csakugy hemzseg* a szóban forgó munka. Kimutatja Révész, hogy Kanyaró *nem jöhet, mint történetíró, komolyan számba.* (1891. 135.) Nyomban reá a lugosi *Szabad Egyház* holmi nem Révész-féle kanyargásokra tesz elmés czélzásokat. Csaknem egyidejűleg maga Révész K. siet sorompóba állítani b. lapjában a „*kolozsvári bárány*“ ellen, mint engem szellemesen elnevezett, a legkitünőbb orthodox hitb'jnokot, a nagyhirű Kálmán Farkast, ki már 1884-ben kijelölte az ő kedves öcscsét unitárius szempontokból való főf' orakulumnak. (Lásd *Prot. Közl.* XIV. évf. 248.) Ugyancsak maga a fáradhatatlanul buzgolkodó Révész K. Debreczennel kezét fogva 1891. nyarán hitvédelmi expedítiót rendez Kolozsvárra, mint erről az unitárius főiskola könyvtárába i sajátkezü följegyzése tanuskodhatik. És mindezeket, annyi sok más, itt pontosan mind föl nem sorolható fogásokkal együtt csupádon csak egyes-egyedül az elavult Kálvinorthodoxia és korántsem a modern családügy kedvéért cselekedte. Azt talán mondanunk sem kell, hogy mindezeket még csak gondolatban sem szánta — a komolyan ugyis számba nem jöhető *unitárius történetírás* ellen-sulyozására.

... Ez orthodox izlésű s a középkorra élénken emlékeztető eljárás, az eltérő nézeteknek tudományos alapon megvitatása helyett az ellenfél személyének mindenáron bevonása az áldatlan harcba az írói hitel megrontására intézett aknamunkával (lásd a *Dunántuli Prot. Lap* 1891. 261—264. lapján kiadott pasquillust, vedd össze a *Prot. Közlöny*, 1894. 12. számával stb.), társulva másfelől a protestáns theologiai sajtó jelentékeny részének imént fölmutatott *keresztényies* itéletével: kényszerítettek engem, megvallom, kedvem ellen is arra, hogy Révész K. oly *kitünő* brochurejét tüzetesen megvizsgáljam és vele érdeme szerint foglalkozzam. Meg kellett mutatnom egy két debreczeni hitbajnok tanu'ságos példáján, hogy bármilyen egetverdeklő legyen is ama régtől fogva hírhedt „*hortobágyi porfelleg*“, mégis könnyen át tudunk látni rajta; sőt még azt is könnyen megítélhetjük innen az alkalmas távolból, hogy azt a nagy porfelleget tulajdonképen mi verte föl és voltaképen minek szolgál az eltakarására. Sapienti sat! . . .

## II. Fejezet

Servet levele a halálbüntetésről. Mint vélekedett a megégetett „Christianismi Restitutio“ a hatóságokról, a bűnösök büntetéséről, Ananias és Saphira esetéről. Minő büntetés illeti a megátalkodott gonosztevőket Eretnekek elleni eljárás az apostoli korban és a XVI. században. Szabad kereszténynek a fegyverviselés? Servet a kereszténység lényegéről. — Révész Imre drága dicsősége. Mint vélekedett utóbb a Ballagi lapjában lefolyt polemikáról.

A III. fejezetben tett ígéretünk szerint ime itt a maga teljes mivoltában közöljük olvasóinkkal a Servet emléke ellen oly gonoszul felhasználó 27-ik levelet.

Incidit iam quaestio alia, quae plerosque hodie torquet, an homini Christiano liceat magistratum gerere, regem esse, et occidere. Indigna enim videntur homine Christiano, quae ex peccato sunt orta. Quid igitur? Destruemus omnia, quae ex

peccato sunt? Qui hoc ita credit, destruat seipsum, cum corpus suum sit corpus peccati. Destruat caelum, quod peccato est pollutum. Destruat terram, quae ob peccatum profert spinas. Ex peccato fuit urbium aedificatio, et fuit opus Cain. Si Adam non peccasset, nec ciuitatibus, nec domibus indigeremus, quae nos protegerent ab iniuriis caeli, ab hostibus, et latronibus. Destruemus igitur civitates et domos? Absit. Ex iniuria oritur ius, quod non est peccatum, licet ex peccati occasione nascatur. Ex peccato filiorum Israel fuit petere regem: et nihilominus sine peccato quis ad regnum vocabitur. Imo peccatum esset, quem vocatum ad regni aut magistratus administrationem, eam recusare, si ea via sit nomen Christi promoturus. Peccatum etiam subditis esset, nolle regi obedire. Non sunt illi extra ecclesiam, cum inter ecclesiae membra numerat Paulus potestates et gubernatores. 1. Cor. 12. Reges vult ad agnitionem veritatis venire, et gladium gestare. Quandiu durat mundus, velimus nolimus, cogimur ordinem mundi seruare. Iustitiae autem administratione maxime seruatur ordo mundi. [Optimus ille ordo est, quae intus docet spiritus, qui et reluctantem carnem cohibere docet. Sed nunquid occidere? Veritas dei est, ut superior docet epistola, rigidum illud ad mortem iudicium esse per Christum remissum, ubi spes est correctionis. Hinc adulterae dixit, Vade, et posthac ne peccaueris. Et alibi adiecit, Ne quid deterius tibi contingat. Sicuti iudex ille supremus nos corrigit, et monet, antequam occidat: ita et alii iudices facere debent. Illud verum est, quod correctione non expectata, Ananiam et Saphiram, occidit Petrus, ibi morituros praedicens, in criminis detestationem, et aliorum exemplum. Aut certe, quia spiritus sanctus tunc maxime vigens, quem spreuerant, docebat esse incorrigibiles, in malitia obstinatos. Hoc crimen est morte simpliciter dignum, et apud Deum, et apud homines.(!) In aliis autem criminibus, ubi spiritus sanctus speciale quid non docet, ibi non est inveterata malitia aut obstinatio certa non apparet, aut atrocitas magna, correctionem per alias castigationes sperare potius debemus, quam mortem inferre. Inter correctiones exilium laudamus, Christo ita probatum, ut excommunicatio probatur in ecclesia. Schismata et haereses, ita initio puniebantur durante apostolicae traditionis vestigio. Qui extra fidei negocium sunt facinorosi, iure omnium gentium puniuntur, quod etiam est naturale ius. Hoc Christus non negavit, sicut haereditatem dividere recusans, non negavit, esse, qui haereditates dividerent]\* Sunt haec praeter evangelii ministerium, sicut artificia varia, non contra evangelium. Praeter evangelium est, militari manu bona tua et tuorum, ac vitam ipsam, contra grassatorem defendere. Iudicem tu agis, cum desit alius Iudex. Milites ad Christum praeparans Joannes, non mox iussit a militia discedere, sed certa ratione se continere. Gladium eis gestare licet, sicut licet potestati, cui serviunt, ad iustitiam, et vindictam malorum. (*Christianismi Restitutio*. Epist. 27. ma. Pag. 655—656.)

\* A [] közt foglalt részt közli Kálvin is. (*Defensio Orth. Fidei*: 9.)

Hasonló keresztényies eszméket fejteget Servet a két szomzédos epistolában, sőt más helyeken is. (V. ö. 609. 659. stb. lapokkal.) A 26-ik levélben Jézus tanításáról kimondja: *Ita Christus breri compendio nobis conclusit iudicialia omnia legis, ut nos ipsi nostri iudices simus, facientes aliis, ut nobis fieri vellemus* etc. (Pag. 654.) A 22-ikben az emberölésről megint így nyilatkozik: *Deus ipse homicidium prohibet eo quod sit homo imago Dei*, Genes. 9. (Pag. 634.) Ugyane felfogást erősítik meg Servet más iratai is.

Látnivaló tehát, mily méltatlanul használta föl Révész Imre Servet e levelét a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* híres polemiájában a Servet emlékét nemeslelkűen védő Szilágyi Ferencz legyőzésére. S megértheti az olvasó azt is a fennebbiek után, miért nem volt oka dicsekedni a debreczeni írónak élete későbbi éveiben ez oly nagy áron vett győzelemmel s miért jut eszébe még 1872-ben is a furiákat emlegetni, mikor a Ballagi lapjában közzétett összes polemiákat a feledés sirjába szeretné eltemetni.

— Sokan osztották és osztják azon magyar ref. lelkésztársunk véleményét, a ki mintegy 5 évvel ezelőtt messzeföldről nálam megfordulván, a Ballagi ur lapjaira tekintve így szólott: „Midőn e lap megjő hozzám a postán, én iszonyodom hozzá nyulni, mert ennek tartalma rendszerint oly piszkos, miszerint az ember fél, hogy keze is elpiszkolodik tőle.“

— Hogy ez így volt és van, azért kitünő mértékben maga Ballagi ur a felelős, nemcsak annyiban a mennyiben a *haszontalan* és gyakorta *szégyenletes* polemiák által tulterhelt czikkeket lapjába felvette, hanem annyiban is, a mennyiben az ily czikkek gyártásában ő maga is (!) kitünő mester volt. . . S a Ballagi ur lapja, „*docto labori dulce praeponens lucrum*“, a haszontalan személyeskedő polemiák által oly pontra jutott, miszerint én ugyan részemről nem vagyok képes a külföldi gazdag és terjedelmes protestans egyházi irodalom mezejéről felmutatni egyetlen oly lapot vagy folyóiratot sem, a mely az utálatos polemiák dolgában a Ballagi ur lapját még csak meg is közelíthetné; nem vagyok képes hazai prot. egyházi irodalmunk multjának folyamán sem felfedezni oly pontot, a mely azt mutatná, hogy valaha a magyar prot. írók oly iszonyu polemiák tüzeben pusztították és emésztették volna *önmaguk* (!) és több hitfeleik nevét, nyugalmát és becsületét, mint a Ballagi ur lapjában. *Valóban, e lapra gondolva, gyakorta eszembe jutottak a furiák*, a melyekről olvastam valahol, hogy midőn nem volt kijelölt áldozat, a kit kinozzanak, akkor egymásnak estek és egymást mardosták.“ (*Figyelmező*. 1872. 119. 120.)

Három sorral hátrább Révész még e szavakat toldja előbbi kijelentéséhez: „*Én részemről, már több év óta egyáltalában nem olvasom, nem vagyok képes olvasni rendszerént, a Ballagi ur lapját.*“ E nyilatkozat, összevetve a czikk többi részével, világosan föltárja előttünk azon érdekes pszichologiai jelenséget, hogy Révész Imre a *Prot. Egyházi és Isk. Lap* polemiáiról nyilvánított lesújtó vélekedését saját lelkének ítélőszéke előtt már jóval 1872. előtt megalkotta.

KANYARÓ FERENCZ.

(Vége)

## Párisi levél.

Páris, 1895. máj.

(Emlékezés Secretan bölcészre, Loyson Hyacinte újabb hitvallomása, s a tudomány és hit összeütközéséről való nyilatkozata. Lelkészi értekezetek. A Champs-Élysées-i Salon: Munkácsy).

Szerkesztő úr!

Egy korábbi levelemben irtam volt Secretan Károly, a kitűnő lausanne-i bölcész-tanár két látogatásáról, melyeket Párisban tett. Ezelőtt két évvel tartott felolvasásaival teljes sikert aratott és mély nyomot hagyott mindazok lelkében, kik az ő jeles bölcselmi műveinek nagy részét már ismerték. Honfainak és a bölcelem minden barátainak nagy fájdalomra ő bevégezte földi életét. Halálával főképp a francia nyelvet beszélő protestánsok szenvedtek érzékeny veszteséget. De hogyha eltávozott, emléke maradandó mindazok szívében, a kik őt ismerték és munkáit becsülni tudják. Erre mutat az az összejövétel, melyet Boutroux a Sorbonne bölcelem-tanárának felolvasása mellett tartottak. Ez a szellem ünnepe volt, bensőségteljes, minden nagyobb külső zaj nélkül. Az ünnepélyt a párisi egyetem protestáns hallgatói rendezték. Boutroux maga is még fiatal ember, mintegy tiz éve ad elé a párisi egyetemen és mély befolyást gyakorol tanítványaira. Egyik ismertetője így jellemzi: „Sikere nem irodalmi ékesszólásának tulajdonítandó, sem a szép formának, sem valamely kiváltságnak, vagy valami számításnak. Szónokot mésszsz hallgatni és embert találsz; embert, külső megjelenésre szerényet; kezét ritkán jártatja, nem nagy hangon beszél, eleinte lassan, de aztán mind növekvő erélylyel. De ekkor már megkap, a lelket elragadja. S egyenlő figyelemmel követed gondolatai bensőségébe. Az eszmék láncolata fejlődését bámulva látod. Világosság, szelid fény és aztán vakító világosság vetődik a legnehezebb kérdésekre, s a legbonyolultabb és leghomályosabb rendszerekre. A hallgató természet úgy bagyod el, hogy értelmed megelégitve és benned a bölcelem iránt új vágy keletkezve, mely bizonyosan el fog vinni a következő előadásra is...”

Mindazok, a kik hallgatták, igazolják ez itéletet.

Visszatérve az ünnepélyre, először Boutroux beszélt, mesterileg

ismertetve Secretan bölcselmét. Felmutatta, hogy Schelling befolyása alatt hogyan nyilvánította már az első, Leibnitzről írott tanulmányában ama változatlan alaptant, melyet következőleg kellett kifejtenie ily munkákban, mint „La philosophie de la liberté“, „La civilisation et la croyance“, Recherches sur la methode“ stb. Megmutatta, hogy mély vallásos szelleme hogyan igazolta a kereszténységet az ész előtt; s hogyan kereste bizonyos társadalmi nehéz kérdéseknek, melyek a mai kort mozgatják, a megoldását az evangéliumban s mindenekfelett, hogy a solidaritas eszméje hogyan járul ahoz. Senki se tehetne volna jobban érthetővé a Secretan bölcselmét azok előtt, a kik azt nem ismerték. Ugy beszélt, mint a Sorbonne tanszékén szokott beszélni, ugyanazzal a szabadsággal és hatással. Miután a rendszert ismertette, bírálatot is mondott róla, saját szavai szerint „pártszellem és széptevés nélkül“, hozzáadva azt is, hogy egy bölcseلمي rendszert vitatni, ez az egyedüli tisztelet, melyet a bölcselem elfogadhat. Secretan bölcseلمي rendszerének érdekessége főleg eredetiségében áll. De némelykor veszélyes egészen személyi utat követni. Ez annyi, mint saját tapasztalatát egyetemes törvénynek ajánlani. Secretan se juthat minden igyekezete mellett is odáig, hogy ezt a veszélyt kikerülje. Ellenkezőleg Kanttal, ki a tiszta észből indult ki, hogy a gyakorlati észhez érkezzék, ő a gyakorlati észből indult ki. Boutroux itt Kantnak ad igazat a lausanne-i bölcseلميvel szemben. Különböztetett tisztelettel adózott egyenességének, mély vallásos szellemének és szenvedélyes igazságszeretetének. A bölcseلمي általán jellemezve azt mondja, hogy két vonás különbözteti meg: az értelmi egyenség, az erkölcsi éberség, mely nem engedi befolyásolni gondolkodását csakis az igazság szeretete által; s az önmagában és alanyi benyomásaiban való bizalmatlanság, melynél fogva következtetéseit a való dolgokkal összehasonlítani szokta. És e tulajdonságokat Secretanra alkalmazva azt mondta, hogy az első benne mindig megvolt és hogy a másodiknak is birtokába jutni, magát kényszerítve érezte. Valószínűleg, hogy itt arra a módosításra czéloz, melyet Secretan bölcseلمي fölfogásában akkor tett, mikor elfogadta a darwinismust, hogy a természeti és természetfeletti ellentétét megoldja. Boutroux után Sabitier, a párisi theol. fakultás tanára azt mutatta meg Secretan műveit elemezve, hogy e keresztény gondolkodó, hogyan maradt mindig érintkezésben a jelenkori gondolkodással, mind metaphysikai, mind erkölcsi, mind társadalmi tanulmányaiban. De mondta Sabatier mindig eredeti volt s gondolata egyéni színezetű

Szólott tovább Secretan bölcseلميének egyes részéről és életé-

ről is. Leveleiből, melyeket barátaihoz intézett vagy barátai hozzá, olvasott fel nehányat. S különösen érdekesek a Felix Bovet, egy ismert swájci íróhoz intézettek, melyek a legújabb bölcselmi mozgalmakra vonatkoznak s melyek a nagyobb részt egyetemi tanulókból álló hallgatóságra mély benyomást tettek. A felolvasókat elismerés illeti, miben volt is részük, hogy emléket emeltek a gondolkozónak és kereszténynek.

Ez épületes ünnepély volt és azt mutatja, hogy a fiatalság közt vannak komoly szellemek, kiket az emelkedett gondolatok, vallásos érzelmek vonzanak és érdekelnek.

Ebben van a jövő, ebben az üdv, bármely szempontból nézzünk is, ebben.

— Egy idő óta Loyson Hyacinthe-ről kevesett lehetett hallani. Kicsiny egyháza csaknem egészen eltűnt, mióta ő annak igazgatását felhagyta. Felolvasásaival, melyeket a múlt évben tartott, vonzott ugyan hallgatóságot, de ezeknek nem volt tartós hatása és gyakorlati következménye. Nem felelték el, de hallgattak róla. Egy oly tevékeny embernek, mint Hyacinthe atya, ez legalább is értelmi szenvedést okozott. Nála szükség levén beszélni és magát közleni, Algirba ment, hogy felolvasásokat tartson oly helyeken, hol hallgatóságot lehet találni, mely az erkölcsi és vallási kérdések iránt érdeklődik. Az algir-i lapok szerint hallgatókban nem is volt hiány, mindenütt élénken érdeklődtek és szívesen mentek hallani a Notre-Dame-i régi hitszónok meleg és még most is hatalmas szavát. Bárki hallgatja őt, lehetetlen csodálattal nem hallania. Én soha sem hallgattam a nélkül, hogy az ő beszéde el ne ragadott volna és én gyakran hallgattam őt. A mi eszméit illeti, azok már más dolgok. De még akkor is, mikor az ember nem követheti felfogásában, s csaknem sajnálat fogja el tétele esztelenségén, csodálja a szónokot. Azokban a felolvasásokban, melyeket Algirban tartott, ismét az ő vallásos fogalmi sajátosságának adta példáját. Némely lapok „A hitről való valóság” cím alatt közölték az összegét ama felolvasásoknak, a melyeket Algirban a francziáknak az arabokkal való érintkezéseiről tartott. Semmi sem különösebb és egyszersmind csodálatosabb, mint a hitvallásnak e faja. Az embernek újra és újra kell olvasni, hogy megbizonyosodjék, hogy nem csalódik-e, hogy jól olvasta-e.

Idézek belőle.

„Én keresztény pap vagyok, de nem gondolom, hogy mint Jézus tanítványa megsértem őt, ha Mahomedben elismerem az arabok prófétáját. Az csakis isteni inspirációval lehetett, hogy megala-

pitotta a nagyszerű Islam vallást, mely az algiri arabok, s minden faj és minden ország annyi millióinak világi és szellemi sorsán uralkodik.

Bonaparte, ki nemcsak egyszerű kapitány volt, de a maga modora szerint némelykor próféta is, Cairoi híres kiáltványában azt mondotta: „A francziák az igazi musulmanok“. Mi keresztények fogunk különben maradni, vagy még inkább, jobb keresztényeknek kell lennünk, mint eddig voltunk. Franciaországnak az Islammal való politikai szövetsége által, egy oly katonai hatalmat fogunk teremteni, melylyel a világnak számolni kell; az Evangeliumnak a Koránnal való egysége által a lelkekre oly világosságot hozunk, milyent nem láttak. A nemes emir, ki a francziák ellen küzdve, megtanulta őket becsülni, Abd-el-Kader ezt írta: „Hogy ha a musulmánok és keresztények engem meghallgatnának, megszűntetném a köztük levő eltéréseket és ők testvérek lennének, külsőleg és bensőleg; de nem hallgatnak meg, mert a hittanba már előre beírták, hogy ugyanazon gondolatban nem fognak egyesülni; egyedül a Szabadító oszlathatja el ez ellenségeskedést, mikor leszálland.“ — Mi is várjuk a Messiás visszatérését, de nem tudjuk, hogy mikor és hogyan fog visszajönni. Mégis a Jézus szelleme, mely világosság és szeretet, elfoglalhatja a sziveket mostantól fogva oly hatalommal és tisztasággal, hogy létrehozhatja az oly hosszú időn át ellenséges testvérek közt a kibékülést, a mire törekeshnek.

Legyünk mi az Islam keresztényjei és az Evangelium musulmanjai!“

Joggal kértheti az ember, ha e kifejezésnek van-e valami értelme, a mit az jelenthetne Loyson Hyacinthe gondolkozásában. Vagy talán végül is csak egy hatásra számított ellentétel. Akkor el lehetne mondani: „sunt verba et voces, praeterea que nihil.“ Az Evangelium és a Koran egyesítése, Jézus és Mahomed szövetsége! Ez oly idegenszerű fogalom, hogy nem lehet felfogni, hogy Loyson Hyacinthe miként jött reá. A párisi theol. fakultásnak egy tanára egy kissé gunyolodva szólván a Hyacinthe eszméinek különlegességéről, Hyacinthe úgy hitte, hogy neki kötelessége szavainak némi magyarázatot adni. De úgy ütött ki, hogy a magyarázat is éppen olyan idegenszerű, mint maga a hitvallomás. Így például azt mondja, hogy nincs más hit, csak a keresztény; hogy mi ugyanazon Istent imádjuk, mint a musulmanok; hogy azok Jézus Krisztust elismerik, mint a Szent Szűz fiát, mint Mesiást, kinek visszatérését várják; hogy többet várnak tőle, mint a mennyit a keresztények megengednek; hogy az

orthodox keresztény fogalom közelebb áll a muszلمانokéhoz, mint a szabadelvű keresztényekéhez; hogy nem akart az Istlam és a kereszténység egyesítéséről beszélni, hanem csak a volt gondolatában, hogy Franciaországnak Áfrikában jövője megkívánja a politikai és katonai egyetértést az Islam hatalmasságaival és hogy ez az egyetértés csak úgy lesz lehetséges, ha vallásaikat kölcsönösen megbecsülik . . . Könnyű lenne Loyson Hyacinthe határozatlan és zavaros eszméit megczáfolni, ha nem szoritkoznám az elbeszélő szerepéhez. Igen, kétségtelenül, in abstracto, mi ugyanazon Istent imádjuk, mint a muszلمانok, miután mind ők, mind mi, monotheisták vagyunk. De mi az, mi egy vallásnak az értékét adja? Avagy nem az a fogalom-e, melyet Istenről alkot. Nem teszem fel, hogy Loyson H. azt akarná bizonyítani, hogy a keresztények és a muszلمانok ugyanazon módon fogják fel az Istent. S még kevésbé, hogy a Krisztust. A mi azt a naiv nézetet illeti, hogy az orthodox keresztény (értsd katolikus) fogalom a Jézusról közelebb áll a muszلمانokéhoz, mint a szabadelvű keresztényekéhez, ezt elég egyszerűen sajnálattal jelezni. Végül Loyson Hycinthe nem akart az islam és az evangelium egyesítéséről beszélni, hanem csupán politikai és katonai egyetértésről. Ki értheti e hangzatos tételt, melylyel a hitvallomás végződik? Mikor egy szövegnek hasonló magyarázat hozzáadásokra van szüksége, bizonyos, hogy az nem tiszta.

Nem hagyhatom említés nélkül Hyacinthe-nak egy levelét sem, melyet csak most irt a Brunetiére és Berthelot közt folyó bölcselmi vita alkalmából, mely vitában három hónap óta annyi tenta ömlött. Ismeretes, hogy Brunetiére a „Revue des Mondesban“ a „tudomány bukását“ hirdette és sürgősen követelte, hogy a valláshoz, a hithez kell visszatérni, a mi itt a katolikus egyháznak való engedelmességet jelent és azt egy látogatás után irta, a melyet a pápánál tett volt. Berthelot, a jeles munkáiról s materialismusáról is általánosan ismert vegyész felelt neki a Revue de Paris-ban, félrevetve minden vallásos eszmét, s egyedül a tudománynak tulajdonitva minden dicsőséget minden téren a haladás körül, s nagyzó naivitással azt mondva: „A világnak reánk nézve nincs titka“. Előre lehetett látni, hogy e két állítás felett élénk vita fejlődik ki a szemlékben és napi lapokban, s hogy némelyek Brunetiére mellett s mások meg Berthelot mellett foglalnak állást. Sőt ez utóbbi párthivei egy lakomát is tartottak a „tudomány tiszteltére“, a mint ők mondták, de főképp azért, hogy tiltakozzanak Brunetiére és eszméi ellen. A mi esztelenséget „a tudomány tiszte-

leté"-nek czime alatt e lakomán mondtak, hihetetlen. A keresztény vallással és erkölccsel a legkegyetlenebbül bántak el. Nem csodálnám, ha bárki úgy ítélne, hogy e tudósok, írók és politikusok, kik így *inter pocula* egy kardcsapással vágták szét a kereszténységet és munkáit, azt mutatták meg beszédeikkel, hogy abból egy szót se ismernek. Az a római katholicismus s annak az értelmiekben és erkölcsiekben való despotismussa, a mely ellen a háborut viselik s melylyel a kereszténységet egynek veszik. Sajnos, hogy Franciaországban még mindig ott állunk, hogy még a mivelt emberek is összezavarják a kereszténységet és a katholicismust, és minthogy nem ismernek mást, csak ez utóbbit, nem is akarnak sem vallásról, sem bárminő hitről hallani.

Erről a kettős kérdésről „a tudomány bukásáról“ és „a vallás haszontalanságáról“ kérte egy lap a Hyacinthe véleményét. E kérdésre ő egy sokkal érthetőbb levéllel felelt, mint a milyen a hitvallomása, melyről fennebb szólottam. E levél már jó érzékkel van írva. A lényegesebb részeket idézem belőle: „Nem hiszem, mondja, sem a tudomány, sem a vallás bukását. A tudomány nem bukott, csak azokra nézve, kik többet vártak attól, mint a mennyit ígért, mint a mennyit ígérhetett. A vallás sem csalta meg a reményt, melyet beléhelyeztek, a mennyiben a vallást nem zavarják össze a babonával és fanatismussal, melyek annak tévedései, vagy ha szabad úgy mondanom, torzképei. Mint a világon minden nagy dolog, a tudomány, az igaznak hatalma és a vallás, a jónak hatalma, az Istentől jönnek . . . Hogy a tudomány vallásos legyen, meg kell engednie, hogy a törvények, melyeket magában foglal, a legfőbb törvényhozóra mutatnak, és fel kell hagynia azzal, hogy a természeti rend nevében tagadja az erkölcsi rendet, mely a hallhatatlan lélekben és az élő Istenben összegeződik! . . . Hogy a vallás tudományos legyen, meg kell engednie a hit javítását, ujtását, és eltávolítania azokat a tanokat és gyakorlatokat, melyek az észszel és a lelkiismerettel ellenkeznek, el mindent a mi haszontalan vagy káros... Akkor aztán egyszerre megszűnik a leghibásabb és legszomorubb ellentétesség, a vallási igazságé és a tudományé: az ellentétesség, mely idegen a tudomány természetének éppen úgy, mint a vallásé, s mely azok tudatlanságának vagy szenvedélyének munkája, a kik a mi veszedelmünkre mindkettővel visszaélnek. . . .“

— A lelkészi értekezletek az idén hamarább tartattak, mint rendszeren. A liberalisok csak a lutheránus l. értekezletben vettek részt, hol Vaucher, a párisi theol facultáson a gyakorlati theologia

tanára a „cultus“-ról olvasott fel. Vaucher nagyon orthodox, lutheri-orthodox a szó legszorosabb értelmében. Neki az egyházzól ugyanaz a fogalma, mi a régi lutherismusé, mely a r. katolikus fogalom elemeit megtartotta, így például a hatalom felfogásában, melynek az egyház, szerinte, letéteményesse; a kegyelem eszközeiben, a melyekkel rendelkezik és a sacramentumok értékében . . . Fölolvasónak is egy egészen sajátos fogalma van az egyházzól, hogy az a választottak cultussa, vagy hogy az Apocalypsis egy kifejezését használjuk, a melyet egyébiránt ő maga is használt, „a mennyei Jeruzsálem cultussa.“ A cultus nem a hívőkhez intézett felhívás, s nem is kell annak lenni, mondja. Nem kell missioi jellegűnek lenni azok számára, kik gyöngék a hitben, annak a hívők hite látható kifejezésének kell lenni, a kiknek az a számára van. Ilyen cultussal nem lehet szó a sokaság egyházzól, miután a cultus nem a megtérésre való felhívás, hanem a megtértek cultussa. Nézeteit ezekben összegezte: 1. A hívő vagy a hívők, a megtértek közönsége jelenik meg Isten előtt, hibáit megvallja és hitét megerősíti; 2. Isten az ő szolgálóinak legjobbjai által, eme szervei által az egyháznak, melyre Jézus a megkötés és feloldás hatalmát bizta, a kulcsnak hatalmát, adja meg a vétek alól való feloldást, mert az egyháznak egyik legfontosabb tiszte a vétek alól fölloldozni; Isten tehát a keresztény közönségnek a pap szája által adja a tanításokat, a melyre szüksége van, a bibliamagyarázatot, predicatiót . . . 3. Végül a keresztény közönség bűneit így megvallva s hitéről vallást téve, a feloldozást és isteni tanításokat megnyerve, célját eléri; az Istennel való közösség állapotjába jut, de ezt az állapotot nem lehet valósítani csakis a sacramentum által, mely a hívőt tényleg egyesíti a Jézussal, ki azt mondta: „Ez az én testem, ez az én vérem“; és a cultusnak minden vasárnap az úrvacsorával kell bezáródni, mely egyedül biztosítja a hívőt az Istennel és Krisztussal való közösség valóságáról.“ Az így felfogott cultus következőleg megengedi a szertartások és szertartásformák oly liturgiáját, mely a dogmatikus felfogásnak megfelel, mely Vaucher szerint változhatlan dogmatikai alapra támaszkodik. Ez a cultus eszménye, mondja Ámde hogyha a fogalmak változnak, változtatni kell a liturgiai formákat is, mert a liturgiának meg kell felelni a közönség gondolkodásának. Vaucher ellene van a liturgia egyformaságának, a mit sokan a legfőbb dolognak tartanak. De azt akarja, hogy a liturgia úgy javíttassék, hogy számba vegye a cultus módosításainak történelmét. Nem pártolja a cultusban a rögtönzött imát, hanem a liturgikus imának ad előnyt, mely érett utángondolással iratik és a mely jobban megfelel a közönség szükségletének.

Álláspontja ellen több kifogást tettek, melyekből egy-kettőt megemlitek. Egyik tanártársa azt mondta: „Őn a gyakorlati theológiának tanára és azt akarja, hogy a cultus fejlődését tanulmányozzák, de nem szólott a dogma változhatóságáról és engedje meg nekem, a dogmatika tanárának, hogy a dogmák változnak.“ Coquerel pedig azt a megjegyzést tette: „Őn nem akarja a térítő predicatiót. Én úgy vélem, hogy a mi községeinkre, a milyeneknek én ismerem, a cultus és predicatio főcélja: hogy a gyakran lankadó buzgóságot fölmelegitse, a sziveket megindítsa, rábeszéljen, meggyőzzön, építsen...“

De végül mindamellet is, hogy Vaucher több ellenmondásba esett, munkája nagyon érdekes volt és tanulságos főleg történelmi részében.

Szóljak-e röviden az orthodoxok értekezleteiről is? Két tárggyal foglalkoztak. Az egyik: „Azokról az eszközökről, a melyek által a különböző francia prot. egyházak szellemi egységét külsőképpen erősíteni és nyilvánítani lehet.“ A fölolvadó úgy látszik, maga nem találta meg ez eszközöket, mert azt indítványozta, hogy alkítsanak a különböző egyházak képviselőiből, lelkészekből és világiakból egy értekezletet, mely minden három évben jőne össze. Az indítványt nem fogadták el, hanem egy bizottságot küldtek ki, hogy 1896-ra készítsen előterjesztést.

A másik felolvasás arról szólott, hogy az egyháznak multitudinistának vagy individualistának kell-e lenni. Felolvasó azt mondta, hogy „a multitudinista egyház a tények által megczáfolt hypothesis.“ Ennek nagyon sokan ellenmondottak.

A többi vallási társulatok összefüvetelei érdekesebb dolgot nem nyújtottak s így azokat mellőzöm is.

— Úgy gondoltam, hogy irnom kell a festők kiállításáról és több jegyzetet is tettem ebből a czélból. De hogy a rendesnél ne foglaljak el több helyet, csak az önök honfitársának, Munkácsynak festményére szoritkozom. Ő ez évben két, egymástól nagyon különböző festményt állított ki. Az egyik vallásos tárgy: „A Calvaria“, nagyméretű vásznon. Ez, a mint a neve is mutatja, a megfeszített Jézust ábrázolja. A kereszt, mely jókora nagyságúnak látszik, egy rögös, durva, száraz halomra van állítva. Mária, Magdaléna és János, a legjobban szeretett apostol, vannak a kereszt alatt. Az anya kinos fájdalomában fiának lábait öleli át. Hátrább egy kissé Magdaléna áll lesujtottan, kétségbeesetten. János, kinek szerető szive megszagatva, szőke fejét a kereszt felé fordítja és hallgatag önti könnyeit az imádozott mester emlékére, kit a gonoszok megöltek. Ez arczokon és ál-

lásokon lehetetlen észre nem venni azt a bensőséget és különféleséget, melylyel a festő a fájdalmat kifejezte.

A Krisztus csaknem ugyanaz az ismert alak, melyet Munkácsy már megalkotott és magának elfogadott. A festés kitünő; az ellentétes színek finoman árnyaltak s a kép mély hatást tesz a szemlélőre. És mégis, mondjam-e? ez a kép nem fogja feledtetni a művésznek ama fenséges festményét: *Krisztus Pilátus előtt*.

A másik munkája a Strike. Egy jelenet a munkások életéből, melyeneket napjainkban gyakran látunk. Az egyik hangadó munkás egy csapszék asztalán állva lázító beszédet tart társainak. A többiek körülrülte állva hallgatják különböző állásban; de mindenik nagyon kifejező, mindenik visszatükrözi azt a szenvedélyt, mely elfoglalja. Szóval a festmény nagyon érdekes, drámai és igaz. Munkácsy e képeket a Champs-Elysées-i salonban állította ki. A közönség véleménye szerint a festők mindkét salonjának kiállítása az idén magasabb színvonalon áll, mint a múlt évben.

CHARRUAUD D.

---

## Gordon Sándor könyvéről.

Gordon Sándor, az angol unitáriusok kiváló történelemírója, közelebbről egy könyvet adott ki e czim alatt: „*Heads of English Unitarian History.*“ „*Az angol unitáriusok történelmének fejezetei.*“ Gordon Sándor neve előttünk rokonszenves név, nemcsak magyaros hangzásáért, hanem azért a meleg érzelemért is, melylyel a magyar unitáriusok iránt viseltetik, s melynek oly szép, mondhatjuk, meglepő jeleit volt alkalmunk tapasztalni. Mikor mint angol hitrokonaink képviselője körünkben megjelent: saját édes anyanyelvünkön szólott mi hozzánk. Ez és a történelmünk iránt való mélyebb érdeklődés nevét nálunk általánosan ismertté tették. Most megjelent muokája csakis fokozhatja az iránta való rokonszenves tiszteletet. A munka tárgya ugyan nem a magyar unitáriusok történelme, de bizonyos tekintetből még nagyobb jelentősége van annak, hogy szerző e könyvében az angol unitáriusok történelmével foglalkozik. Az angliai unitáriusokról jelentek meg ugyan történelmi művek, mint „Tayler Retrospect of Religious Life in England, 1845;“ „J. R. Beard, Unitarianism exhibited in its Actual Condition, 1846;“ „Wallace, Antitrinitarian Biography, 1850;“ „Spears, Record of Unitarian Worthies“ 1877, de rendszeres történelmük még nincs megírva, holott erre, ugy angol, mint amerikai egyházainkat tekintve, a biztosabb hittani és egyházi fejlődés szempontjából, oly nagy szükség van.

A történelmi tanulmányok iránt az érdeklődést ébresztteni, a történelmi érzéket ez aránylag ifju egyházak tagjaiban erősíteni és a rajtok kívül állóknak az unitarismusról alapos ismeretet nyújtani, ez a Gordon könyvének a czélja.

Ő maga a munka előszavában ezeket írja: „Az angol unitarismus történelme kevésbé ismeretes, mint a hogy azt megérdemelné. Sok helye homályos levén és története szálai nehezen bontlatók, nem lát-szott könnyű tanulmánynak. S azt is meg kell jegyezmem, hogy a brit és külföldi unitárius társulat, a mig felvette tervébe a bibliai, theologiai és irodalmi ismeretek terjesztését, kifejezetten nem gondoskodott a történelmi ismeretek terjesztéséről Pedig az unitarismus

történelme a kulcs, annak a megértéséhez. — A következő vázlat kísérlet arra nézve, hogy e történelem alapjai a tanulmányozóknak utbagigazításul letélessenek. Az első forrásokra való vonatkozások, idézetek nem annyira arra szolgálnak, hogy a szöveget megerősítsék, hanem inkább arra, hogy az olvasót segítsék további részletek vizsgálására, oly kiadványokra irányítván figyelmét, melyek meglehetősen hozzáférhetők.“

Szerző az angol unitáriusok történelmének három főfejezetet jelez meg: I. *A bel- és külföldi, szorványosan mutatkozó antitrinitarizmus kora*, mely láthatólag 1548-ban az Assheton nézeteinek visszavonásától kezdődik. (Assheton, anglikan lelkész, kit Cranmer érsek elé idéztek, hogy a Krisztus istenségét és engesztelő halálát beszédében tagadta). E fejezet főbb pontjai: 1. Lollards. 2. Külföldi gyülekezetek. 3. Assheton. 4. Hollandi befolyások. 5. Socinianus befolyás. 6. A köztársaság. 7. A királyság visszaállítása. 8. Millton és Bunyan. — II. *A gondolkozók jeles iskolájának kora*, melyben az *unitárius* nevet először kezdi használni, s mely 1682-től az első unitárius okmány idejétől számítandó. E korban az unitárius név egy külön theologiai irányt jelöl, t. i. az istenség egy személyűségéről való tant. Főbb pontok: 9. Az angol unitarizmus első okmánya. 10. Firmin. 11. A Toleration Act következményei. 12. A distenterek unioja 13. Unitarizmus a Congregationalisták közt. 14. Clarke. 15. Baptisták s Hugenották. 16. Baxter és Locke. 17. Salters Hall. 18. Szabadelvű világiak. 19. Dissenter académiák. 20. J. Taylor. 21. Humanitáriusok. 22. Wesley. 23. Priestley. III. *Az unitarius egyházi élet kora*, mely 1774-től, a Lindsey templomának megnyitásától számítódik. E korban az unitarius név vallástársulati elvet jelent, t. i. az egyetlen egy Isten, az Atya imádását. Főbb pontjai: 24. Lindsey. 25. Az unitárius név használatának megszorítása. 26. Belsham. 27. Unitarius társulatok. 28. A birminghami zavargás. 29. Paine. 30. Folyóiratok. 31. Unitárius alapítványok és missziók. 32. Az unitarius vallás törvényesítése; unitárius társulat. 33. Channing, Tuckermann, Rammohun Roy 34. Arianizmus. 35. Viták. 36. A dissenterek templomaira hozott törvény. 37. Az unitarius hitbuzgalom hanyatlása és újraélése. 38. Az újabb bibliai criticismus. 39. Befejezés. — Ezekben határozza meg szerző az angol unitáriusok történelmének fejezeteit és azoknak nevezetesebb pontjait. Igaz, hogy ez csak vázlat, de a *Socinok* neves történelemirójától. Az oly részletes és pontos tanulmányozásnak az eredménye, melyre teljes biztonsággal lehet már építeni.

De ezzel a könyvnek még nem mondtuk el egész tartalmát. Szerző

mutatványokat ad arra is, hogy miként kell az egyes történelmi szakaszokat kidolgozni, s a könyv második felét a Baxterről (a nonconformisták 1662-ben történt kiválása), a Priestleyről (az unitarizmusnak a múlt száz évben való újjászületése) irt kitünő értekezések foglalják el. A mint a záradékból látszik, ezek theologiai tanulóknak tartott előadások voltak, de úgy vannak írva, hogy azokat minden mivel olvasó élvezheti, s a Priestleyről és koráról szóló rész, az általános olvasót különösen érdekelni fogja.

Szóval Gordon könyve a történelem tanulmányozóinak az angol unitarizmusra nézve a legértékesebb anyagot és a történelem kedvelőinek a legbecsesebb olvasmányt nyújtja. Nem titkolhatjuk el azt az ohajunkat, hogy vajha vázlatának többi részét is kidolgozhatná, s reméljük is, hogy erre alkalmat fog találni, mert alig lehet valaki hivatottabb az alapterven felemelni az épületet, mint épp annak a megalkotója. Bármiként leend, a lelkiismeretesen kutató és jeles dolgozatu tudós történelemíró most megjelent becses munkájáért, a legbensőbb örömmel és hozzágondolt meleg baráti kézzsoritással üdvözöljük.

PÉTERFI D.

---

MÓZES ANDRAS  
HAGYOMÁNYA 1903

Gyöngymondatok.

(Újkori írótól.)

Előny.

Az ember előnyben állhat más felett, de annak mindenfelől elismerését nem lehet feltenni. *Guizot.*

Az embernek valamely előny birtoklása feletti belső önérzete őt bátorságra hangolja s felfuvalkodásra viszi. *Malebranche.*

Előrendelés.

Van-e ember, a ki józan ésszel az előrendelés tanát csak egy pillanatig is lihetné? Az a tan a szabadakarat létezését vagy megengedi, vagy tagadja: ha megengedi, mire a dolgokon módosíthatási szabadság? evel megdől maga a tan; ha tagadja, az újszülött gyermeket bölcsőbe kell vetni s enni nem adni, mert úgy is megél, vagy a felsőbb emeletről lelépni, mert nem lesz semmi baj, mint-hogy úgy volt elrendelve. *I. Napoleon.*

Elszántság.

Az élet egy, és egy csak a halál is, én azt kérdésre nem veszem, akármikor készen vagyok. *Kisfaludi Károly.*

A ki győzni vagy halni akar, ritkán győztetik meg; e nemes kétségbeesés nem könnyen vesz el. *Corneille Péter.*

Elv.

Ha férfi vagy, légy férfi, legyen elved, hited,  
És ezt kimondd, ha mindjárt véreddel fizeted;  
Százszorta inkább éltedet tagadd meg, mint magad:  
Hadd vesszen el az élet, ha a becsület marad. *Petőfi.*

Elvek által jut el az ember oda, hogy tudja, mit akar. Hol nincs elv, ott a számtalan tévedések és csalódások kimaradhatlanok. Hiány az igaznak és helyesnek fogalma s nem marad fenn egyéb, mint vakon nyulni ahhoz, a mit az ember akar. *Ehrenberg.*

Éljünk magunknak; elég balgatag, a ki mások balgatagságán bánkodik. *Voltaire.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

## Irodalmi Értesítő.

*Arany János „Toldi“-ja.* Tanulmány. Irta *Székely Aladár*. Kiadja a Franklin-Társulat. Ára 80 kr. A 129 oldalra terjedő füzet epikai költészetünk egyik legremekőbb darabjának költői szépségeibe igyekszik behatolni. Szerző pszichológiai alapon vizsgálja az érzelmi és értelmi elemeket, énekenként véve elemzi az egész költeményt. Magyarozza tartalmát, kifejezéseit, s röviden nyelvét, népies szólásformáit is. A lehető legaprólékosabban kiterjed nemcsak a versszakokra, hanem minden sorára, minden egyes szavára. Szóval úgy felaprózza az egész művet, hogy a ki az eredetit talán sohasem olvasta is, e füzetből tiszta képet alkothat róla. — Eljárása a következő: Felveszi külön-külön egy a 12 ének mindenikét, mint a költeményt kezdő „*Előhang*“-ot és az azt záró „*Utóhang*“-ot. Minden egyes éneket taglal, olyképpen, hogy felosztja tartalmát bevezetés, középrész v. főrész és befejezésre. Ezt követőleg lélektanilag és költészeti szempontból magyarozza a történetet, valamint a cselekményt, a nélkül azonban, hogy mélyebb kritikába bocsátkoznék. Majd a szereplő személyek, leginkább pedig a főhős jellemét, tetteit és szavait lelki állapotaikból vezeti le. Helyen-helyen hivatkozással van azokra az írókra, a kik előtte „*Toldi*“-val foglalkoztak. Így felemlíti *Kemény Zsigmondot*, *Lehr Albertet*, *Kardost*, *Haraszi Gyulát*, *Angyal Dávidot* és másokat s többé-kevésbé az ők nézetében osztozik. Arany „*Toldi*“-ja ugyan olyan munka, melynek tartalmát tán a legegyszerűbb észjárású ember is minden aprólékos magyarozat nélkül megérti, de azért a tanulmány, mint tudtunkkal egy ifju szerző komoly gondolkodásának bizonyítéka elismerést érdemel, s írója jövő irodalmi működése iránt szép eszményekre jogosít fel. (S.)

*Az oláhok története.* Irta Hunfalvy Pál, kiadta a m. tudománycs akadémia. I.—II. kt. Hunfalvy e nagybecsű munkáját, melyen még halála előtti napon is dolgozott, érdeme szerinti magasztalással fogadta a tudományos kritika. Mi e helyen csak arra óhajtjuk felhívni történettudósaink figyelmét, hogy e kiváló munkának egyháztörténeti része csak igen nagy ovatossággal használható. (II. kt. XIX. fej.) Ritkán találni művet, melyben néhány lapon át annyi hibás adat volna. A szerzőnek nem volt elég ideje műve e részének adatait a történeti hitelesség szempontjából megrostálgni. Tévedései közül csak egynehányat jegyzünk fel. Hunfalvy szerint Erdélyben 1554-ben már meg volt erősödve a Kálvin tana, Alesius ref. püspök volt, Blandrata és Dávid Ferencz socinianusok, Heltai 1570-ben lett unitáriussá, az unitárius hitet János Zs. halála után 1571. nov. 19-én számítá a m.-vásárhelyi országgyűlés a törvényesen bevett hitvallásokhoz; s végül: az unitáriusok nem protestánsok. — A széke-lyekről szóló fejezetekhez is sok szó férhetne. Ugy tetszik nekünk, hogy Hunfalvy még Orbán Balázs nagy művét sem használta fel, mely pedig nem egy homályban hagyott kérdésére világot derített volna. K. ó.

*A fiatalság barátja.* 6. sz. A Dávid F. Egylet kiadványa. Vallásunk, Ürmösi Kálmántól; Erkölcsünk, Ajtay Jánostól; Képek az unitárius egyház történelméből, Simó Jánostól czim alatt tanulságos olvasmányokat tartalmaz az ifjuság számára. A felnőttek maguk olvashatják, valamint az ismétlők oktatásánál a tanítók használhatják. A füzetben van még egy mulattatva tanító elbeszélés Deák Miklóstól; s költemények Végh M., Simonfi és másoktól.

*Kálvin János élete és egyházpolitikája.* Irta Jancsó Sándor ref. theologiai magántanár. Az ifju szerző csaknem nyomról-nyomra követi Révész Imre (*Kálvin élete és a kálvinizmus*, Pest, 1864.) és Szász Károly (*Kálvin*, Budapesti Szemle, XVII. kt. 1878.) ismeretes munkáit s oly szembetűnő szoros ragaszkodással, hogy nemcsak egymásnak ellenmondó itéleteket, hanem még jellemző kifejezéseiket is igen gyakran éppen ugy idéző jel nélkül átveszi. Azt talán mondanunk sem kell, hogy a Kálvin és S. rvet összeütközésének előadása tévedésekkel és alapnélküli ráfogásokkal telve s hogy szerző itt is minduntalan ellenmond önmagának.

K—ó F.

*Kálvin theológiája.* Irta Nagy Károly, Nagy-Enyed. Nagy szorgalommal tudományos alapon, széleskörű tárgyismerettel készült mű. Szerkezete jó, a kidolgozás elismerést érdemel. Csak azt lehet sajnálni, hogy bizonyos tekintetek miatt nem adta meg szerző művének az utolsó simitást; bár ő maga sem kívánja azt teljesnek vagy tökéletesnek tekinteni.

K—ó.

*Protestáns sajtó* czimen Péntek Ferencz budapesti vallástanár és hírlap-író könyvmatos újságot ad ki. Célja, hogy helyesen informálja a napi lapokat a prot. dolgokról.

## Különfélék.

*Ferencz József püspök jubileuma.* A már szerzett érdemet megtisztelni, kiváló szolgálatok sorára visszatekintve örvendezni, s az örömnök és átértett tiszteletnek külsőképpen is kifejezést adni, ebben van egy jubileumnak tartalma és egyszersmind jogosultsága. Napjainkban a jubileumok napirenden levők. Világi és egyházi társadalom egyaránt cultiválja az örömnépélyeket. Állami hivatalnok, tudósok, tanárok jubilálnak. A róm. kath. egyházban a „primitiák“-ra a magasabb évfordulóknál ünnepelet számosan tartanak. A puritán protestans egyháztársadalomban nem volt meg e szokás s a protestansok mostoha körülményei tényleg nem is engedték volna ily gyakorlat meghonosulását. Hiszen még egyházaik fennállásának száz évi fordulót is a sok viszontagság közt alig tudták megtartani. Az unitárius egyháznak meg éppen csak háromszáz év mulva volt lehetséges alapítását megünnepelnie. Ma mindez másképp van. Ma a protestans társadalom is inkább tarthat örömnépélyeket. És miért ne tartana a maga módja szerint? mikor akár egyetemében, akár egyes kitünő személyeit véve, annyit, oly sokat mutathat fel ama tulajdonságokból és erényekből, melyeket ünnepelni lehet, melyek különösen a haladás, a mivelődés szempontjából méltánylatot, elismerést érdemelnek. Unitárius egyházunkban általános az óhaj, hogy Ferencz József püspök, egyházi szolgálatának negyven évi fordulóján, a Bölonben aug. havában tartandó zsinaton jubiláltassék. Nem előlegezünk e jubileumból semmit. Csak arra szoritkozunk, hogy kifejezzük hitünket, hogy az unitáriusoknak és püspöküknek ünnepele nemcsak az övék leend, hanem oly ünnepele, melyet az általános közvélemény elismerő helyeslése fog kísérni.

*Tisztelgés.* Dr. Wlassich Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter urnál egyházunk nevében f. évi jun. 6-án tisztelgtek személyesen Főt. Ferencz József püspök és Mlgs. id. Daniel Gábor főgondnok urak. A miniszter ur e tisztelgést a legszivélyesebben fogadta s a legnagyobb érdekléssel meghallgatván egyházunk és iskoláink állapotáról nyert felvilágosításokat és ismertetéseket, teljes jóakaratu pártfogását és támoga-

tását ígérte s vallásunkról, tekintettel annak egyszerü és szép tanaira a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. Egyházunk elnöksége ugyanez alkalommal Zsilinszky Mihály államtitkár urnál is tisztelgett, a hol hasonló szívélyes fogadtatásban részesült.

*A Báró Baldácsy-alapítvány* meghatalmazottainak évi közgyűlése f. évi jun. 5-én tartatott meg Budapesten. A főt. püspök ur, mint egyházunk egyik meghatalmazottja is személyesen részt vett e közgyűlésen, azt az örvendetes hirt hozta magával, hogy a közgyűlés az alapítvány jövedelméből ez évre egyházkerületenként az évi 2500 frt rendes osztalékon kívül rendkívülig még 500 frtot szavazott meg és így egyházunk is ez évben e czimen 3000 frt segélyben részesül. Bizony nagy szükségünk is van rá minden tekintetben. Legyen áldott a nagy alapító emléke!

*Albert János jubileuma.* Tordai egyházközségünk 1895. május 5-én Albert János papi és tanári működésének 50 éves jubileumát tartotta meg. Bár azóta hetek és hónapok multak el s ugy a napi sajtóban, mint egyes szépirodalmi lapokban ismertetve volt ez ünnepség: még sem tehetjük, hogy ama viszonynál fogva, mely Albert Jánost e folyóirattal összekapcsolja, meg ne emlékezzünk e szép ünnepélyről. A jubileumnak a püspök, a főgondnok, az esperesek és mások megjelenése általános jelleget kölcsönzött. Reggel 8-kor már a főtér és a közeli utcák telve voltak ünneplő közönséggel, a mi a püspök kíséretének érkezését és fogadását igen ünnepélyessé tette. A rendezőbizottság minden lehető körülményt felhasznált, hogy az ünnepély Albert János 50 éves működéséhez méltó legyen. A jubilans lakásán történt tisztelgések után kezdetét vette az istentisztelet, mely több lélekemelő momentumban bővölködött. Midőn a gyülekezet és a dalárda szép éneke után Albert János a szószéken megjelent, hogy elmondja imáját, melyet folyóiratunk fennebb közöl: a templomot szorongásig megtöltő közönség arczatán a mély megihatottság jelei látszottak. Valódi áhitattal kísérte a szív és lélek igaz hangján elmondott szép fohászt mindvégig. Jól esett hallanunk, hogy az ünnepelt még most is, ötven évi szolgálat után gondolatait vallásos mély érzését oly szépen fejezi ki és ugy ragyog nyelvezetén a költészet zománca, mint évtizedekkel ezelőtt, midőn élete viruló korszakában szép imakönyvét írta. Csegezi László, Albertnek gyermekkoruktól kezdve hű társa és barátja egy tartalmas egyházi beszédben esetelte érdemeit, melyeket magának az egyházban, a társadalomban s általában a közélet terén 50 évi munkássággal kivivott. — Ugyanezt tette Ferencz József, püspök is, ki az ő remek szónoklatának erejével nemcsak a jubilanst

hatotta meg a könyvezésig, de elragadta a hallgatóságot is, midőn végezetül köszönetet mondott az egyházközségnek, s az egész városi közönségnek ama szeretetért, melylyel Albert Jánost vallás és nemzeti-ségi különbség nélkül elhalmozta és támogatta egy félszáz éven át közjóra irányult hasznos szolgálataiban, papi és tanári működésében. Az E. K. T. elismerését Boros György, tanár és közig. jegyző, olvasta fel. Föl kell említenünk még Székely Miklós gondnok szép alkalmi beszédét, melylyel az Albert János nevére kiállított 1200 korona értékű alapítványlevelet (közadakozás útján) átnyújtotta azon célból, hogy annak kamataiból a tordai egyházközség szegényei segélyeztessenek; továbbá Nagy Olivér, megyei főjegyzőnek a hálás tantványok nevében mondott lelkes szónoklatát s magának a jubilánsnak találó válaszait. Isteni tisztelet után, az ebéden 200-nál többen jelentek meg s számos felköszöntőben éltették az ünnepeltet. Tartsa meg az ég még sokáig ép testi és lelki erejét családjának s egyházának diszére, s a közügyeknek előmenetelére.

*Egy tanfelügyelő kitüntetése.* *Deák Lajost*, Marostorda vármegye tanfelügyelőjét a király „királyi tanácsos“ czimmal tüntette ki. A kitüntetett először a megyei közigazgatásnál szolgált, 1883-ban nevezetett ki tanfelügyelőnek. Több, mint tiz évi működése alatt tankerületében legnagyobb részt az ő buzdításai és szorgalmazásai következtében 100-nál több új iskola épült s ennek nyomán megkétszereződött a tényleg iskolába járók száma is. Munkaereje s humanus érzülete által közbecsülést vívott ki és a kitüntetés érdemes férfit ért, mit örömmel jegyzünk fel mi is s annál inkább, mert egyházközségeink iskoláival szemben is a legjobb akaratot tanusította.

A „*Brit és külföldi Unitárius Társulat*“ ez évi — és ezuttal — hetvenedik közgyűlését f. évi június hó 4-től 8-ig tartotta meg Londonban az Essex-Hallban. A gyűlés nagyon népes volt. A társulat alapítása óta, 70 év leforgása alatt sok és fontos szolgálatot tett az *unitárius* ügynek. És ezt főleg három irányban eszközölte u. m. alkalmas időben segélyezte a gyenge eklézsiákat; segített új eklézsiák alapításában; s vallásos eszméink terjesztése érdekében röpiratokat, könyveket osztott ki. Különösen a lefolyt év igen nevezetes az angol unitáriusok egyháztörténelmében. 1894. május 1-től 1895. ápril 30-ig 191,158 röpiratot s 2379 könyvet osztottak ki, melyeknek értéke, mintegy 6000 frt. A társulat évi bevétele 68 ezer frt, ugyanannyi a kiadás. A 68 ezer frt bevétel többnyire mind önkéntes adakozás útján folyt be. A gyűlés június 3-én este kezdődött a vendégek fogadásával, mely alkalommal Carpenter Estlin J. M. A., a Manchester College tudós

theologiai tanára tartott igen érdekes felolvasást a következő tárgyról: „*Jézus viszonya saját korához és a miénkhez*“. Junius 5-én Walmsley Douglas, B. A., belfasti lelkész tartott alkalmi szónoklatot, mely nagy hatást keltett s elhatározták, hogy sok ezer példányban fogják kinyomatni s kiosztani. A következő napokon voltak még felolvasások s a fiok-társulatok ügyeinek az elintézése. A Conversazione-n vagyis az ugynevezett banketten szellemes felköszöntők voltak. Jelen volt a gyűlésen Barrows J. S. is, a Christian Register szerkesztője, Bostonból, ki egy pár év előtt minket is meglátogatot. Főt. Ferencz József püspök ur üdvözlő levelet küldött a közgyűlésre, melyet nagyon szívesen fogadtak és meg is köszöntek, s melyre Gordon Sándor a manchesteri theol. intézet igazgatója mondott a magyar unitáriusokért szép beszédet.

„*Kollegiumaink értesítői a milleniumra.*“ Váró Ferencz nagyenyedi ny tanártól. E füzet tanügyi szempontból igen nevezetes, a mennyiben az iskolai értesítők szerkesztés módját veszi vizsgálás alá. Előadja az eddig gyakorolt utakat és módokat, feltünteti azoknak jó és rossz oldalát s ajánl azok helyett újakat. Egy egész tervezetet mutat be, mint a melyet a lokális érdekű dolgokon kívül, minden intézet elfogadhat s ezáltal a milleniumra egyöntetű értesítőink lesznek. A tervezetből kiemeljük azt, a már csaknem minden hivatalnál konstatalható tény, hogy a statistikai kimutatásokat szükségteleneknek vélvén, egészen elhagyja, úgy a tananyag kimutatást, valamint a tanulókra vonatkozó rovatok statistikát is. — *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus* rendező-bizottsága nevében Dr. *Heinrich G.* elnök és *Nagy László* főtítkár egy felhívást bocsátottak Magyarországnak tanítói és tanári egyesületeihez, testületeihez. E felhívás a milleniumi tanügyi kongresszusban való közreműködésre serkenti az egyesületeket s kéri, kik valamely tételt akár szakosztályi, akár összes ülésen megvitatni akarnak, hogy szíveskedjenek az illető tételt, az előadó nevének, állásának és lakóhelyének pontos megjelölésével az elnökséghez szeptember hó végéig bejelenteni. Felkéri továbbá Magyarország tanítóit, tanárait s másokat is, hogy 2 frt tagsági díj beküldése által a kongresszus tagjaiul minél előbb jelentkezzenek. — Éppen most jelent meg *kolozsvári főiskolánk értesítője* az 1894/5. isk. évről *Boros Sándor* igazgató gondos szerkesztésében. Bevezetésül Boros S. az internatusokról értekezik. A theol. intézetben tanult: 6., a gymnasiumban: 254., ebből unitárius: 162., az elemiben: 64.

*Dr. Kovács Ödön* †. Az ev ref. egyház elvesztette egyik legtehetségesebb és legtudósabb férfiát. Dr. Kovács Ödön nagyenyedi theol. tanár f. évi máj. 16-án hasznos munkássága köréből elszólitatott. Nem az ő nagy érdemeit s több oldalú működését akarjuk itt méltatni, de az ember és hittudós iránt tiszteletünket kell kifejezni. Dr. Kovács Ödön a szabadelvű theologiai iránynak volt a követője, modern theo-

logus volt. Előbb ugyan az utrechti egyetemen hallgatott előadásokat, de aztán a leydeni hires egyetemre ment, hol a szabadelvű theológiának Hollandiában legkitünőbb képviselői, Scholten és Kuenen tanítottak. Itt végezte egyetemi tanulmányait s szerezte 1869-ben a tudori czimet és lett azután tanár. A modern theologusnak legjobb tulajdonságai egyesültek benne: alapos tudás, széles látkör, irodalmi műveltség, nemes loyaltás és a fenkölt gondolkozásu és türelmes szellemü ember. És a mig egyházát hiven szolgálja és oly hatalmasan hat abban a theologiai szellem föllendítésére, más protestáns egyházakkal szemben inkább az egyesítő, mint a szétválasztó pontokat keresi, minnek nyilatkozatait nem egyszer volt alkalmunk, nem egy nevezetes kérdésben, protestans közös ügyben tapasztalni. Modern theologus volt a szó legjobb értelmében, modern theologus elvben és gyakorlatban, a tanári széken és tanácskozások termében. Tisztelettel adózunk nemes emlékének!

*Gyászhir. Nagysolymosi Koncz György* okl. ügyvéd, egyháztanácsos jun. 22-én 84 éves korában Nagy-Borosnyón jobblétre szenderült. Egyike volt a régi jó táblabirói alakoknak, általános szeretett és becsült ember. Halálát neje, Ambaris Rozalia, kivel 52 évet élt boldog házasságban, testvére Koncz Polixena, özv. Török Pálné s rokona Szentkirályi Árpád, kereszturi felügyelő-gondnok és családja fájlalják legközelebről.

### I. Pótlék a bágyoni belső emberek névsorához.

A Fodor András által a mult füzetben közlött bágyoni unitar. belső emberek névsorát egynehánynyal kiegészíthetem a Consist. és Colleg.-i jegyzőkönyvek alapján. Teszem azon reményben, hogy a még hiányzók is előkerülhetnek s az egész névsor teljessé csak így válhatik.

Bágyonban papok voltak a közlötteken kívül:

*Sztgyörgyi Simon*, 1646—1656. Bágyonban temették el okt. 26-án. Ez a sztgyörgyi Beke Dániel püspök fla volt.

*Sztpáli István*, 1651—1663. Innen ment Ádámosra s onnan Toroczkó-Sztgyörgyre. Előbb mester volt Bágyonban.

*Kökösi János*, 1663—1666. Csegezből jött.

*Nagy Mihály*, 1685. jun. 14-én bágyoni pap volt, a mint Szaniszló Zs. írja naplójában Tört. Tár. 1889. 269. l.

A Fodor ur által 3-iknak jelzett Réthi János 617-ben mint kövendí pap halt meg, azelőtt volt bágyoni pap. A S. p. alatti Almási János nem a t. sztgyörgyi pap, hanem az, a ki 1704-ben bándi pap volt, két külön személy.

#### *Mesterek:*

*Almási András*, 1626. ápr. 26-án vitetett ki a collégiumból.

*Kövendí Gergely*, 1627. ápr. 27-én.

*Sztpáli István*, 1654—1657. Ekkor pap lett helyt Bágyonban.

*Benczédi Ferencz*, 1661. ápr. 22.—1665. ápr. 24. Papnak viték Kövendre a lecsapott Hidvégi Tamás helyett (Protoc. Part. Consist. II. 65. 1.)

*Sztpáli Péter*, 1670—1676. Szováti pap lett.

*Kövendí Samuel*, 1685. ápr.—1687. ápr.

*Sztyörgyi János*, 1687. ápr.—1696.

*Ekárt Mihály*, 1696. ápr. 24.

*Sztmihályfalvi István*, 1703. ápr. 24.

BENCZÉDY G.

## II. Ujabb adat Broser Jánosról.

Nagytisztelätü Szerkesztöség! Most kapván a Keresztény Magvető 1895. évi 2-ik füzetét, ebben említés tétetik Broserus Jánosról. Csak azt akarom becses tudomására juttatni, hogy a debreczeni ev. ref. főiskolai tanulók anyakönyvében, az 1591-ik esztendőben az első szám alatt aláírott az iskolai törvényeknek Joannes Broserus. Ha valamely adatnak ez beválnék, ezzel is több lenne egy adattal. Megkülömböztetett szives tisztelettel maradok

Hajdú-Böszörményben, 1895. május 9.

BAKÓCZY JÁNOS m. k.  
ev. ref. lelkész.

## Aranykönyv.

### ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPITENDŐ TEMPLOMRA.

#### XVII. közlemény.\*)

|  |                        |
|--|------------------------|
| 123. Ozv. Koronka Antalné 3-szor 2 frt.                              |                        |
| 124. Májai István Tordáról 4 frt.                                    |                        |
| 125. Lehmann Róbertné urnó Kolozsvártt 10 frt., Özv. Veress Sándorné |                        |
| 1 frt; együtt 11 frt.  |                        |
| E közlemény összege . . . . .  | 17 frt — kr.           |
| Az előbbi közlemények összege . . . . .                              | 3547 „ 40 „            |
|  | <hr/>                  |
|  | Együtt 3564 frt 40 kr. |

Kolozsvártt, 1895. július 1.

FERENCZ JÓZSEF.  
unitárius püspök.

### A NAGY-AJTAI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG JAVÁRA

1. Ügyvéd Kovács Gábor 1886-ban június 14-én egy 100 forintról szóló *alapítványt* tett az unitárius egyháznak kepe váltság czimen, mely saját neve alatt kezeltessék. 2. Ügyvéd dr. Ferenczi Géza 1894. február 12-én azon ígéretet tette, hogy valameddig Ajtán lakik, az urvacsoi a kiosztáskor, mind a négy innepen *bort* ajándékoz, — mely ajándékát vallásos kegyelettel teljesíti is — értéke 12 forint. 3. Urvacsorai kenyeret már 15 évtől fogva N.-Ajtai Péterfi Sándor atyánkfia ad. 4. 1895. febr. 12-én özvegy Péterfi Tamásné Incze Rozália asszony az unitárius egyház magtára gyarapítására egy 160 frtról szóló *alapítványt* tesz *kepe váltság* czimen, azon kikötéssel, hogy néhai férje Péterfi Tamás és fiok Gyula nevöken kezeltessék. E szives adományokért az egyház-község nevében hálás köszönetet nyilvánítt.

KRIZA SÁNDOR,  
lelkész.

### A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG JAVÁRA TETT ADOMÁNYOK.

#### XXXXVIII. közlemény.

Az *állandó alapra* (folytatás) 1891-ben: Hegedüs Aladár 30 frt, Gróf Egger Fer. 100 frt, Schellnász Jul. 100 frt, Dérczy M. 30 frt, Standenheim N. 30 frt, Zichy E. 30 frt, Kovács L. 30 frt, Gróf Bubna J. 100 frt, Hirsch E. 30 frt, Huszár G. 50 frt, Hosszu II. 30 frt, Boldenwegh 25 frt, Kaffka Ede 30 frt, Kromenacker V. 30 frt, Bock-Hallenbach I. 100 frt, Várhalmi L. 30 frt, Gerhardt Anna 30 frt, Wächter N. 30 frt, Pribenszky 30 frt, Melha 30 frt, Siklósi T. 30 frt, Lorber Fer. 100 frt, Bittó S. 30 frt. Dr. Selak 30 frt, Blau J. 30 frt, Brada M. 30 frt, Majthényi Károly 50 frt, Szaghmeister Ar. 25 frt.

DERZSI, lelkész.

\*) L. XVI. közlemény a K. M. 1894. évi 4-dik füzetében.